PREOCUPĂRI DE LIMBĂ ÎN LITERATURA ROMÎNĂ VECHE

de V. SOFRONI

Dacă în domeniul diverselor particularități ale limbii literare, începînd cu primele texte romînești cunoscute și sfîrșind cu epoca actuală, avem studii valoroase, aprecierile de ordin teoretic referitoare la limbă, răspîndite în toată literatura veche, au atras mai puțin atenția cercetătorilor. Deși aceste aprecieri sînt, în cea mai mare parte, cunoscute, ele nu au format obiectul unor studii sistematice. Lipsa la care ne referim se face simțită pentru epoca de pînă la 1780. Odată cu apariția Școlii ardelene teoretizările în jurul problemelor de limbă devin mai frecvente și se dezvoltă într-un climat mai științific, iar ele au și fost studiate în evoluția lor pînă în epoca de față. Credem însă că nici studiul părerilor despre limbă ale primilor noștri cărturari nu este lipsit de interes pentru istoria limbii literare.

O astfel de cercetare întîmpină dificultăți mai ales în problema sistematizării materialului oferit de prefețele și postfețele cărților religioase sau de cronici. Observația de mai sus trebuie pusă în legătură cu faptul că traducătorii textelor religioase nu apelau decît întîmplător la discutarea unor fapte de limbă, pe măsură ce întîmpinau dificultăți în munca de traducere, după cum și cronicarii foloseau aceleași fapte ca pe un element auxiliar în sprijinul istoriei, ceea ce făcea ca părerile lor despre limbă să fie expuse nesistematic. Varietatea acestor păreri, cît și răspîndirea lor inegală în diferite texte contribuie la complicarea sistematizării unui astfel de material. Totuși, plecînd de la motivele de ordin practic care i-au îndemnat pe cărturarii de formație clericală pe de o parte și pe cronicari pe de altă parte să abordeze problema limbii noastre, putem stabili cîteva idei centrale în jurul cărora se grupează majoritatea observațiilor lor referitoare la limbă.

O primă delimitare este cerută de însăși natura acestor motive. În timp ce pentru cărturarii clerici ideea de bază care îi preocupă este introducerea limbii romîne în biserică, precum și rezolvarea unor greutăți practice ridicate de problema traducerilor, cronicarii apelează la faptele de limbă pentru a demonstra originea romană și unitatea poporului romîn. Așadar cronicarii vor porni în observațiile lor despre limbă de la ideea originii limbii noastre și numai pe marginea acestei idei vor face și unele considerații mai generale privind limba romînă. Date fiind deci obiectivele diferite pe care și le propun primii cărturari pe de o parte, cronicarii pe de alta, atunci cînd vorbesc

despre limbă, am socotit adecvată discutarea separată a problemelor ridicate de unii și de alții după formula: ce spun reprezentanții literaturii religioase — ce spun reprezentanții literaturii istorice. În ce privește părerile despre limbă întîlnite la traducătorii textelor religioase, vom grupa aceste păreri în jurul a două probleme centrale: una, avînd un caracter mai unitar și oarecum teoretic — utilitatea introducerii limbii romîne în biserică și alta cu un profil mai variat și oarecum practic — problema traducerilor în romînește din limbile slavonă sau greacă.

În legătură cu adoptarea limbii romîne ca limbă a cărților religioase s-a dus o luptă perseverentă cu tradiția, dar și cu unele rezerve ale bisericii ortodoxe, începînd cu primele traduceri, textele rotacizante din secolul al XVI-lea, pînă în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, cînd limba romînă reușește să se impună ca limbă a bisericii. Această luptă a avut un caracter progresist, căci, așa cum spunea Cipariu la 1867, ea a însemnat emanciparea limbii romînești de sub „despotismul" limbilor străine, care a constituit principala cauză de întîrziere a dezvoltării culturii noastre.

Se cunosc, în general, motivele care au determinat introducerea limbii slavone ca limbă oficială a bisericii și a statului. Se știe, de asemenea, că această limbă nu era înțeleasă de popor și că juca astfel același rol ca și limba oficială latină a bisericii catolice. Dacă răspîndirea învățăturilor religioase în popor prin traduceri — în care biserica era interesată —, ușurează lupta împotriva tradiției stabilite de limba slavonă, pe de altă parte, ortodoxismul frînează procesul de pătrundere în biserică a limbii romînești, datorită faptului că primele traduceri, făcute cu sprijinul luteranilor și al calvinilor, cuprind imixtiuni cu caracter reformat în dogmele ortodoxe. În fața acestei primejdii biserica ortodoxă se refugiază la tradiția limbii slavone, care forma legătura de bază între creștinii ortodoxi din răsăritul Europei. Iată de ce, într-o perioadă relativ lungă, alături de traducerile în romînește vor continua să apară cărți în limba slavonă, sau se recurge la sistemul tipăriturilor bilingve.

Totuși, în această epocă de tatonări, avînturi și retrageri, limba romînă cîștigă din ce în ce tot mai mult teren, ajungînd să se fixeze în scris ca limba cărților bisericești și apoi a slujbei religioase. Limba cărților religioase va contribui într-o măsură importantă, alături de cea populară, folosită de cronicari, la formarea limbii noastre literare.

Primele traduceri tipărite în romînește, datînd din secolul al XVI-lea și semnate de diaconul Coresi, aduc și primele păreri în legătură cu necesitatea răspîndirii învățăturilor religioase în limba romînă.

În epilogul *Evangheliarului* romînesc, tipărit la Brașov în 1561, exprimîndu-și intenția de a tipări cărți în limba romînă pentru înțelegerea romînilor creștini, Coresi observă, recurgînd la ideea apostolului Pavel din Epistola I către Corinteni: „în sfînta beserecă mai bine e a grăi cinci cuvinte cu înțeles decît zece mii de cuvinte neînțelese în limbă străină". Desigur, întrebuințarea cuvintelor apostolului Pavel nu este originală la Coresi, dacă ținem seamă că primele tipărituri în romînește au loc în Ardeal sub auspiciile reprezentanților reformei. Luther, care tradusese biblia în limba germană, înscrisese pe steagul de luptă al reformei cuvintele apostolului Pavel, potrivit cărora învățătura religioasă trebuia să fie rostită popoarelor în limbile lor, iar nu în limbi străine și moarte, înțelese

numai de puțini. Citatul folosit de Luther este reluat de Coresi ca un argument în favoarea traducerilor în romînește și el reapare în epilogurile de la *Tîlcul evangheliilor* din 1564, *Molitvenicul*, din același an, *Psaltirea romînească* din 1570, *Psaltirea slavo-romînă* din 1577, precum și în numeroase alte tipărituri, pînă în secolul al XVIII-lea

Faptul că limba slavonă nu era cunoscută romînilor și că aceștia erau dornici să asculte slujba religioasă în limba națională este atestat de Coresi în prefața *Cazaniei* din 1564, în care cere preoților „să spue cuvîntul lui dumnezeu în limba pre care grăiesc oamenii, să putem înțelege noi, mișelamea. Ce folos e lor dacă popa grăiește în limbă străină romînilor, sîrbește, de nu înțeleg, sau pre altă limbă ce nu vor înțelege ascultătorii“.

Indiferent de faptul că răspîndirea învățăturii religioase în limba națională constituia un punct programatic al reformei, introducerea limbii romînești în cărțile bisericești devenise în secolul al XVI-lea un deziderat de ordin general, întrucît nici clerul de rînd nu mai cunoștea limba slavonă. Coresi folosește și acest argument făcînd în prefața *Molitvenicului* din 1564 o adevărată declarație reformatoare: „Rumînește am scris acest Molitvenic — spune el —, cum să înțeleagă și popa ce zice însuși și oamenii ce ascultă, că alte limbi înțeleg și dumnezeu așa au fost lăsat și prorocilor și apostolilor să grăiască în limba cum înțeleg și grăiesc oamenii“.

Sau: „și cu adevăr zic cum în vînt grăiește popa cînd nu înțeliage au el au oamenii“.

Și încheie prin acest apel: „Frații mei popi, cu bun înțeles pomeniți numele domnului, nu boscorodiți, că va bate voi domnul“.

„Boscorodeala“ la care se referă Coresi trebuie pusă pe seama faptului că preoții romîni, neștiind limba slavonă, învățau pe de rost textele de ritual, astfel că reproducerea lor, mecanică, nu mai putea fi înțeleasă nici măcar în slavonește.

Traducînd în 1582 *Palia de la Orăștie*, episcopul romîn Mihai Tordaș se plînge de puținătatea traducerilor în romînește și extinde aria lor de la limba slavonă la cea greacă și — după cum spune el —, la ebraică, văzînd „cum toate limbile au și înfluresc întru cuvintele slăvite a lui dumnezeu, numai noi romînii pre limbă nu avem“.

Și mitropolitul Teofil al Țării romînești, în prefața *Pravilei de la Govora* (1640) motivează această traducere prin cuvintele: „Socotit-am că mai toate limbile au carte pre limba lor“ etc. Față de rezervele ortodoxismului în problema traducerii textelor religioase, cuvintele de mai sus, că „toate limbile au carte pre limba lor“ au la început valoare de argument, dar, cu timpul, ele apar în mai toate prefețele și epilogurile tipăriturilor noastre cu funcția de simplă formulă introductivă.

Atît de pregnantă ajunsese ideea tipăriturilor în romînește, încît pînă și Vasile Lupu, partizan convins al ortodoxismului, sub domnia căruia avusese loc sinodul de la Iași, îndreptat împotriva ereziilor calvine, se simte obligat să declare în prefața *Cazaniei* lui Varlaam (1643):

„dăruim și noi acest dar limbii romînești, carte pre limbă romînească“ și se adresează către „toată semențiia romînească, pretutindere ce se află pravoslavnici într-aciastă limbă“.

Mitropolitul Varlaam al Moldovei, care se temea și el de influența ideilor bisericii reformate strecurate odată cu traducerile, recunoaște nece-

sitatea acestora, deoarece poporul, neînțelegînd limba slavonă, se îndepărta de cuvîntul bisericii. În prefața Cazaniei arată și el că „împuținîndu-se din oameni înțelesul sventelor scripturi [. . .] au început o scoate așeși cineși pre limba sa, pentru ca să înțeleagă hie-cine să învețe“. În aceeași prefață utilitatea traducerilor este pusă pe seama decăderii simțitoare a învățămîntului în limba slavonă, căci, spune el : „cu mult mai vrătos limba noastră romînească, ce n-are carte pre limba sa, cu nevoie iaste a înțelege carte altii limbi și pentru lipsa dascalilor ș-a învățăturii ; cît au fost învățînd mai de multă vreme, acmu nice atîta nime nu învață“.

În perfața *Psaltirii* tipărită la Bălgrad (1651), Simion Ștefan ironizează pe cei care se adresează poporului în limbi străine, recurgînd la următoarea comparație : „numai așa-i cine grăiaște în limbă streină, învățînd au cîntînd în adunare, caria nu o înțeleg ascultătorii, ca cimpoile și lautele, carele nu fac osibitură în sunet și nime nu le înțelege“.

Simion Ștefan cere introducerea limbii romîne în cărțile bisericești, constatînd și el că nici în Ardeal preoții nu mai știau slavonește : „Ce numai aceasta au fost siminteala, că n-au fost cetind în limba lor, ce în limbă streină, caria mulți n-au fost înțelegînd neci popii, netocma ascultătorii ; pentru caria mulți au mers cu mare dor la beserică ca să înțeleagă [. . .] iar neînțelegînd au mers acasă mîhniți“.

Dacă aceste hotărîte luări de poziție în favoarea înlocuirii limbii slavone cu cea romînă contribuie la mărirea numărului de traduceri, găsim însă și unele formulări care probează existența unui proces de limitare a traducerilor. În discursul de recepție la Academie, Ion Bianu arăta, cu dreptate, netemeinicia părerii potrivit căreia sub Matei Basarab și Vasile Lupu ar fi avut loc pe scară largă introducerea limbii romîne în biserică. El constată, dimpotrivă, numărul redus al tipăriturilor romînești în comparație cu cele slavonești, pentru această epocă.

Neculai Cartojan, în *Istoria literaturii romîne vechi*, observă și el că în timpul lui Matei Basarab și Vasile Lupu exista o tendință de frînare a tipăririi cărților de ritual în limba romînă. În romînește s-au introdus numai cazanii, restul evangheliei, oficierea liturghiei și faptele apostolilor se tipăreau în limba slavă.

Cazaniile, cuprinzînd predici cu caracter moralizator, rostite în biserică, nu mai puteau fi tipărite în slavonește. Cărțile de ritual, însă, rămîneau în limba slavonă dată fiind tradiția puternică a ortodoxismului, la care, în opera citată, Cartojan adaugă următorul motiv : „Pentru a susține ortodoxia, singura legătură puternică care unea strîns toate ramurile neamului răzlețit sub stăpîniri străine, ai noștri s-au arătat intransigenți pe chestiunea limbii în biserică. O cedare pe acest teren putea atrage după sine pierderea romînilor din Transilvania în masele calvine. De aceea, Matei Basarab ia inițiativa de a tipări toate cărțile necesare serviciului divin — afară de cazanii — în limba slavă, adresîndu-se, cum ne spune în prefețe : „drept credinciosului și evlaviosului neam al patriei noastre și altor neamuri înrudite cu noi după credință și avînd același vestit dialect slavonesc ca limbă, ungrovlahilor, moldovlahilor“.

Totuși, limba romînă va pătrunde și în cărțile de ritual, iar aici mai întîi în așa-numitele tipicuri, adică lămuririle formelor exterioare ale cultului. Tipărind cîteva cărți de ritual cu textul în limba slavonă și tipicurile

în limba romînă, mitropolitul Ștefan al Țării romînești, se credea îndatorat să preîntîmpine „împoncișarea" reprezentanților ortodoxismului pentru abaterea sa de la tradiție, dînd următoarele explicații în prefața cărții *Mystirio* (Tîrgoviște, 1651): „[...] și văzînd iară cum au creștinii țării înputare, și preoții mai vrătos de cătră hulnicii dă lege, cum pentru grosimea și grubia nu știm sluji tainele sfintei beserici și strigă toți [. .] că am uitat [...] tipicurile sfintelor taine, pentru aceia [...] gîndii să iau înputarea batjocoririlor de asupra acestei țărișoare [..] și astfel scos-am la lumină [...] nu cum au fost pînă acum slavonește tipicurile, carele nu le pot ști cinstiții și cucerițîi preoți pentru nesebuiala lor ... De vreme ce am spart pîcla neștiinței și am dres rînduialele și le-am prepus rumîneaște, pentr-aceea nu se cade vouă [...] să vă înponcișați și să vă scîrbiți împotriva păstoriului vostru".

Treizeci de ani mai tîrziu, în prefața *Liturghiei* (București, 1680), mitropolitul Teodosie, din Țara romînească, arăta și el că nu a îndrăznit să traducă în limba romînă decît tipicurile cărții de ritual:

„nevoit-am de ceastă dată de am dat în lumină Liturghia; și nu mai multă alta am făcut (săvai că gîndim că altă dată ca aciasta nu s-au făcut), fără cît tipicul ei tot de pe izvod grecesc, pre orînduiala lui, pre limba noastră am întors [...] Iară Liturghia toată a o prepune pre limba noastră și a o muta, nice am vrut, nice am cutezat; drept mărturisesc, pentru multe pricini ce m-au împins, săvai că și pentru scurtă limba noastră ce iaste; o am făcut și pentru neobiciaiul besericii noastre, ce pînă astăzi n-au ținut".

Deși nu îndrăznește să traducă textul rugăciunilor, mitropolitul Teodosie nu exclude însă necesitatea traducerilor în romînește. Unul din motivele pentru care se mărginește la traducerea tipicurilor este „scurtimea limbii romînești", problemă ridicată și de alții, pe care o vom discuta la rîndul ei.

Prefața aceleiași liturghii cuprinde o pledoarie patetică în favoarea cultivării limbii romîne, împiedicată să se dezvolte din cauza subordonării ei unor limbi străine. Termenii folosiți de Teodosie ne amintesc cuvintele lui Miron Costin, pline de amărăciune, în fața decăderii Moldovei:

„Aciasta dar văzînd și noi, că necum lipsește în limba noastră de-a fi ca să înțeleagă nărodul, ce încă și mulți, de nu mai mulți, preoți și alalt cin besericesc de a cunoaște orînduiala și țeremoniile ei cum a să sluji trebuie, și fieşte care la vremea ei, de a să zice și de a să glăsui putincioși nu sînt. Și mai vărtos aciasta și den neînvățătură și din neînțelegere limbii pogoară, care noao jalnic și plînguros lucru iaste într-atîta micșorare și călcare rodului nostru cestui rumînesc, carele odată și numărat între puternicile neamuri și între tarii oameni să număra, iară acum atîta de supus și de ocărît iaste, cît nice învățătură, nice știință, nice armă, nice legi, nici nice un obicei întru tot rodul ce să pomenește astăzi rumîn nu iaste, ce ca niște nemernici și orbi într-un obor învîrtindu-se și înfășurîndu-se, de la streini și de la varvari, doară și de la vrăjmașii rodului nostru cer și să împrumutează și de carte, și de limbă, și de învățătură. O, grea și duroasă întîmplare!".

Iar în scrisoarea de introducere la *Mineiul* tipărit în Buzău (1698), observînd că nici preoții, nici poporul nu cunoșteau limba slavonă a slujbei spune că „ascultătorii neînțelegînd, și proroceștile citanii aramă sunînd era, au țimbale strigînd să auzea".

Se pare că în Moldova mai puține piedici au fost puse în calea traducerilor, chiar în privința cărților de ritual. Aici, cultivarea limbii romîne era mai avansată decît în Țara romînească, iar tradiția a putut fi prevalată de cultura unor reprezentanți ai bisericii ca Varlaam și Dosoftei, precum și de cultura cronicarilor moldoveni, ale căror opere manuscrise, în limba romînă, aveau o circulație mai mare. Dosoftei traduce din grecește și tipărește *Liturghia* (Iași, 1679) în limba romînă. În prefața acesteia el nu se mai adresează, cum făcuse Matei Basarab, unor neamuri diferite, avînd doar ca limbă a cultului „vestitul dialect slavonesc", ci către „toată semenția romînească tutinderia ce să află-ntraciastă limbă pravoslavnici", căreia îi oferă „acest dar limbii rumînești, sfînta liturghie, scoasă pre limbă romîniască de pre elinească".

Scrisoarea omagială către Duca-Vodă, care prefațează *Psaltirea slavo-romînă* (Iași, 1680), îi dă prilejul lui Dosoftei să combată pe cei ce nu vorbeau romînește în biserică în felul următor: „de să va aduna besierica toată împreună, și toți vor grăi în limbi, și vor intra și prostacii sau necredincioșii au nu vor zice că ați nebunit?".

Reprezentant al bisericii, Dosoftei este interesat ca învățătura religioasă să ajungă, prin intermediul limbii romîne, la înțelegerea credincioșilor. Argumentînd în această direcție el stabilește un fel de relație între limbă și gîndire pe care, ce e drept, n-o adîncește. A te ruga într-o limbă străină, pe care n-o cunoști, crede el, înseamnă a nu oferi minții nicio problemă. Iată cum exprimă el această idee: „Dară acum, fraților, de-oi veni la voi în limbi grăind ce voi folosî-vî? [. . .] Că de mă voi ruga în limbă duhul mieu să roagă, iară mintia mia stă fără de roadă".

Tot în scrisoarea omagială către Duca-Vodă, arătînd că nimeni nu mai învață slavonește și combătînd ideea folosirii limbii străine în biserică, Dosoftei apelează la cuvintele regelui Ptolomeu al Egiptului, care tradusese biblia din ebraică în grecește: „Grădina încuiată și fîntîna pecetluită, de dînsele de-amîndoaă ce folosu-i? — precum scria acela marele și vestitul Potolomei. [. . .] Caria noi, cetind erminiile și tîlcovaniile sintei scripturi, aflăm că o zice pentru închisul ințăleșului, caria o vedem în vremile noastre, că și acea puțină sîrbie ce o învăța de-nțălegia, încă s-au părăsit în țară".

Trecînd în secolul al XVIII-lea, mai rar vom întîlni în prefețele tipăriturilor bisericești argumente noi în sprijinul introducerii limbii romîne ca limbă a cultului. Cele mai multe din aceste argumente sînt acum reluări din prefețele mai vechi și au mai curînd valoarea unor formule de introducere. Faptul e explicabil, dacă ținem seamă că în primele trei decenii ale secolului al XVIII-lea limba romînă ajunsese deja predominantă în biserică. Semnificativă pentru acest punct de vedere este aprecierea făcută de episcopul Inochentie al Rîmnicului în prefața *Molitvenicului* din 1730. Referindu-se la cărțile bisericești el spune că „acum, de o vreme încoace, cevaș s-au mai luminat cu tălmăcituri în limba noastră rumînească ce de moșie în patria noastră, că mai nainte cu limba elinească și cu slavonească să îndestulia".

De o comparație nouă, pentru a arăta că nu se poate răspîndi învățătura religioasă în limbi străine, se servește popa Nicola din Prund, în prefața cărții *Slujba Sf-lui Andrei* (București, 1726). Inspirîndu-se din epistolele apostolului Pavel către Corinteni, popa Nicola compară limba stră-

ină cu o trîmbiță al cărei glas nu convinge pe nimeni, căci, spune el „de va da trîmbița glas neînsemnătoriu, cine se va găti de război?“. Și afirmă că acest „glas neînsemnătoriu“ înseamnă „la sfînta rugă cuvintele cele de umilință care sînt pre limba streină, de nu cad la înțelegere tuturor“. De aceea, consideră el ca o datorie pentru cunoscătorii de limbi străine să traducă în romînește pe înțelesul tuturor: „cel ce iaste putincios spre a descoperi dintr-altă limbă pre limba neamului său [...] acela iaste datoriu să de și însemnare graiurilor spre înțelegere“.

Către mijlocul secolului al XVIII-lea, odată cu domniile fanariote, limba greacă se răspîndește printre boieri, dar pătrunde și în biserică prin calugării greci. Ca un resentiment împotriva introducerii limbii grecești trebuie privit argumentul episcopului Grigore al Rîmnicului din prefața *Octoihului* (Rîmnic, 1750). Făcînd aluzie la cuvintele regelui Ptolomeu al Egiptului, care spunea că învățătura religioasă trebuie răspîndită la greci în limba națională, Grigorie cere același lucru și pentru romîni, căci, argumentează el, „de vreme ce, după istoriile cele vechi nu să cade omului elin a nu ști limba elinească, dară cu dreptate iaste și acestor pravoslavnici creștini ai limbii rumînești să știe legile lui dumnezeu întru a lor limbă“.

Ne-am ocupat pînă aici de părerile traducătorilor clerici cu privire la introducerea limbii romîne în cărțile bisericești. Cercetînd aceste păreri observăm că argumentele folosite de traducători se împart în două categorii: argumente împrumutate din textele biblice tradiționale, avînd ca idee centrală necesitatea difuzării învățăturii religioase în limba poporului și argumente luate din realitatea imediată, străbătute de ideea că limba slavonă nu era înțeleasă și învățată nici de popor, nici de clerul de rînd. Împotriva tradiției stabilite de limba slavonă și a rezervelor formulate de ortodoxism, aceste argumente au contribuit la răspîndirea largă a limbii romînești în biserică și, implicit, la punerea primelor jaloane ale limbii romîne literare.

În continuare, vom discuta un alt aspect al părerilor despre limbă expuse de traducătorii textelor religioase. E vorba de problema traducerilor sau, mai exact, de o serie de păreri despre limbă generate nemijlocit de ostenelile traducerii unor texte din slavonește sau grecește.

Pentru ordonarea materialului referitor la această problemă am ales criteriul cronologic de tratare a faptelor, cu intenția de a oferi în felul acesta o relatare unitară a părerilor exprimate de fiecare cărturar mai important.

Greutățile ridicate de traducerea în limba romînă, din care lipseau, acum vreo trei sute de ani, anumiți termeni de cultură, i-au determinat pe traducători să formuleze și păreri mai generale cu privire la limbă, de orientare, din care desprindem problema neologismelor, explicarea unor cuvinte străine și chiar unele referiri la gramatică.

Unele formulări ar putea să ne pară astăzi naive, dacă n-am avea în vedere dificultățile mari întîmpinate de acești cărturari în munca lor de pionierat, care a însemnat, chiar prin traduceri, un aport considerabil la procesul de formare a limbii noastre literare.

Conștienți de greutatea traducerii în romînește, acești cărturari se arată foarte modești atunci cînd recomandă cititorilor rezultatul muncii lor. Desigur, nu numai pe seama smereniei predicate de creștinism trebuie puse o-

bişnuitele formule de scuze pentru eventualele greşeli de traducere, formule întîlnite regulat în prefeţele sau postfeţele tuturor tipăriturilor.

Comparînd limbile din care traduceau, mai bogate din punct de vedere lexical, cu limba romînă, în care constatau lipsa unor termeni corespunzători, aceşti cărturari erau înclinaţi să privească cu rezervă propriile lor opere. Ei cereau, de aceea, îngăduinţa cititorilor, adesea pentru vini imaginare, reprezentînd defecte general omeneşti. Aşa procedează, de exemplu, Simion Ştefan care, în prefaţa *Noului Testament* (Bălgrad, 1648), recurge la următoarea formulă de scuză: „Socoteşte cetitoriule în ciastă carte, pentru că n-au scris îngeri din ceriu, ce au scris mînă păcătoasă din ţărînă făcută [...] iară unde am preceput vr'o slovă au vr-un cuvînt greşit, aşa să le înderepţi".

În prefeţele *Noului Testament* şi *Psaltirei* (Bălgrad, 1648 şi respectiv 1651) întîlnim cîteva observaţii făcute de Simion Ştefan în jurul problemei traducerilor. Se ştie că traducerea Noului Testament, din limba greacă, fusese începută de ieromonahul Silvestru care, murind, o lăsase neterminată. În legătură cu acest fapt trebuie menţionată strădania lui Simion Ştefan de a oferi cititorilor o traducere cît mai bună, căci, revăzînd tălmăcirea anterioară a lui Silvestru, îi impută acestuia în felul următor o serie de greşeli şi chiar de goluri în text: „Iară noi, socotind şi luînd aminte, găsit-am multă lipsă şi greşiale în scriptura lui pentru neînţelesul limbiei şi cărţii greceşti. Pentr-aceia noi am început dintăi a-l posledui, şi unde n-au fost bine am isprăvit şi am împlut şi am tocmit din cît am putut".

Unele abateri de la textul grecesc sînt explicate de Simion Ştefan ca un rezultat al preocupării sale de a urmări, în primul rînd, transpunerea înţelesului în romîneşte, căci, spune el, „mai vîrtos de toate pre aciasta ne-am silit să ţinem, înţelesul, că scriptura fără înţeles iaste ca şi trupul fără suflet"

Neculai Iorga afirmă [1], de altfel fără să argumenteze, că Simion Ştefan nu cunoştea limba greacă. Totuşi, faptul că mitropolitul ardelean îi reproşează lui Silvestru „neînţelesul limbii greceşti" şi declară că l-a corectat pe înaintaşul său în tălmăcirea Noului Testament nu sprijină punctul de vedere al lui Iorga. De altfel, cunoscuta părere a lui Simion Ştefan în problema neologismelor este formulată pe baza cercetării izvodului grecesc. Întîlnind în textul grec o serie de cuvinte pentru care nu găseşte termeni corespunzători în limba romînă, Simion Ştefan constată, mai întîi, lipsa de consecvenţă a diferiţilor traducători în tălmăcirea aceloraşi cuvinte greceşti. „De aciasta încă vom să ştiţi, că vedem că unele cuvinte unii le au izvodit într-un chip, alţii într-alt".

Apoi, constatînd că şi alte limbi preferă să nu traducă aceşti termeni, ci îi lasă sub forma în care se găsesc în limba de origine, Simion Ştefan procedează la fel: „Iară noi le-am lăsat cum au fost în izvodul grecesc, văzînd că alte limbi încă le ţin aşia, cumu-i sinagoga şi poblican şi gangrena şi pietre scumpe, carele nu să ştiu rumîneşte ce sînt".

Din aceste cuvinte desprindem mai întîi ideea că traducătorul ardelean foloseşte ca metodă de cercetare, chiar rudimentar, comparaţia cu alte limbi.

1) N. Iorga, *Istoria literaturii romîneşti*, ed. a II-a, 1924, vol. I, p. 282.

Apoi, dîndu-şi seama de necesitatea îmbogăţirii limbii romîne cu termeni noi, prin împrumutul din alte limbi şi că traducerea lor ar fi nepotrivită cu firea limbii noastre, Simion Ştefan este printre primii noştri cărturari care pune în discuţie problema neologismelor. Referindu-ne la exemplele lui observăm că dă dovadă de bun simţ în această problemă, căci, dacă n-ar fi găsit în limba noastră echivalente acceptabile pentru cuvinte ca *sinagoga*, *poblican* şi *gangrena*, recurge la traducerea sintagmei *pietre scumpe*, obţinînd astfel din două cuvinte cunoscute, dar neasociate încă pînă atunci, un termen şi un sens nou cerute de realitate.

În afară de exemplele pomenite, Simion Ştefan introduce în romîneşte şi alte cuvinte din limba greacă, reprezentînd nume de oameni, de arbori, sau numele unor obiecte de îmbrăcăminte — după cum spune el: „nume de oameni, şi de lemne şi de veşmente şi altele multe carele nu să ştiu rumîneşte ce sînt, noi încă le-am lăsat greciaşte, pentru că alte limbi încă le-au lăsat aşia".

Interesantă este părerea lui Simion Ştefan în legătură cu formarea unei limbi literare unice pentru toţi romînii. Ca şi Coresi şi Varlaam, care îşi exprima dorinţa să vorbească tuturor celor ce au graiul său, Simion Ştefan se adresează romînilor din toate ţările şi vrea s-o facă într-o limbă înţeleasă peste tot, dar, spre deosebire de înaintaşii săi, el discută şi teoretic această problemă. Deşi subliniază doar greutăţile ivite în calea realizării unei limbi literare unice, el îşi dă seama că este posibilă formarea unei astfel de limbi prin folosirea acelor cuvinte „bune, carele le înţeleg toţi". Greutatea o pune el pe seama deosebirilor de natură lexicală existente în vorbirea romînilor şi, cu această ocazie, atinge problema graiurilor regionale „Aciasta încă vă rugăm să luaţi aminte — previne el pe cititor —, că rumînii nu grăiesc în toate ţările într-un chip, încă neci într-o ţară toţi într-un chip; pentr-aceia cu nevoie poate să scrie cineva şi să înţeleagă toţi, grăind un lucru unii într-un chip, alţii într-alt chip: au veşmînt, au vase, au altele multe nu le numesc într-un chip".

Desigur, arătînd că romînii nu vorbesc la fel în toate ţările, Simion Ştefan nu are în vedere ceea ce numim noi astăzi dialectele limbii romîne, căci expresia „toate ţările" trebuie raportată la cele trei principate romîneşti. Credem că, fără să se gîndească la romînii din sudul Dunării, sau la cei din Istria, despre a căror existenţă nu avem nici un indiciu că ar fi avut cunoştinţă, Simion Ştefan se referă la deosebirile lexicale dintre graiurile moldovenesc, muntenesc şi ardelenesc.

Cît priveşte ideea că nici în aceeaşi ţară romînii nu vorbesc la fel, ea trebuie pusă în legătură cu aşa-zisele graiuri locale, adică cu prezenţa unor deosebiri lexicale în interiorul aceluiaşi grai.

Deosebirile lexicale sînt explicate de Simion Ştefan prin influenţa altor limbi asupra limbii noastre. Arătînd că s-a silit să traducă în aşa fel încît să-l înţeleagă toţi, el adaugă: „[. .] iară să nu vor înţelege toţi nu-i vina noastră, ce-i de vina celuia ce-au răsfirat rumînii printr-alte ţări, de ş-au mestecat cuvintele cu alte limbi, de nu grăiesc toţi într-un chip"

Nici „răsfirarea" romînilor prin alte ţări, de care vorbeşte Simion Ştefan, nu înseamnă că el avea în vedere dialectele atunci cînd observă că romînii nu vorbesc la fel în toate ţările Credem că problema trebuie înţeleasă în felul următor. Deoarece nu există limite lingvistice precise între două

teritorii pe care se vorbesc limbi diferite, iar în Transilvania, mai ales, granițele teritoriului în care se vorbea limba romînă depășeau granițele politice ale țării, la romînii mărginași se gîndește Simion Ștefan cînd spune că „s-au mestecat cuvintele cu alte limbi". Situația rămîne valabilă și pentru Moldova și Țara romînească. În adevăr, acești vorbitori periferici ai limbii romîne au putut să împrumute mai ușor cuvinte străine, pe care, datorită legăturilor lor cu centrele romînești, le-au făcut să circule respectiv în graiurile moldovenesc, ardelenesc și muntenesc, provocînd astfel acele diferențieri lexicale observate de mitropolitul bălgrădean.

În ce privește cunoscuta comparație a cuvintelor cu banii, ea are semnificația unui îndemn către formarea limbii literare unice, dar exprimă și regretul lui Simion Ștefan că, pe vremea lui, nu toate cuvintele au printre romîni puterea de circulație a banilor.

În prefața *Psaltirii* din 1651, lucrare despre care spune că a fost tradusă din limba ebraică, Simion Ștefan formulează ideea că traducerea nu poate avea aceeași valoare ca originalul. El susține acest punct de vedere printr-o comparație în care textul original este asemănat cu limpezimea unui izvor față de apa tulbure a pîrîului, reprezentînd textul tradus. În această situație, el cere traducătorilor să folosească textul original și nu o altă traducere dintr-o limbă mai cunoscută : „apa totu-i mai curată și mai limbede în izvor decît în pîrae, că de ce să departă apa de izvor totu-i mai înmestecată și mai tulbure ; ași-ai și izvoditul scripturii sfinte : încă totu-i mai curată în limba ce-au grait duhul sfînt, în legia veche, prin proroci, care-i în limba jidovască, iară în Testamentul Nou greciască ; că de ce să departă de limba întru caria au grăit duhul sfînt, totu-i mai înmestecată și mai strămutată, cum să vede din multe izvoade și limbi".

Întîmpinînd greutăți în munca de tălmăcire a textelor religioase, traducătorii se simt nevoiți să recurgă la explicarea unor cuvinte străine și chiar la învățarea gramaticii.

Ideea o întîlnim în prefața cărții *Îndreptarea legii* (Tîrgoviște, 1652) în care călugărul Daniil Panonianul, arătînd că a tradus textul din grecește, cu ajutorul altora mai învățați, declară că s-a simțit „ispitit a linge pre din afară puținel gramatica și sintaxisul". Întreprinzînd studiul gramaticii, acești călugări traducători au introdus în limba noastră terminologia gramaticii grecești.

Un alt călugăr, ieromonahul Inochentie, în prefața *Liturghiei* de la 1680 (București), ține să precizeze cum trebuie înțeles cuvîntul grecesc liturghie în limba romînă. Arătînd că acest cuvînt înseamnă slujbă pe romînește, Inochentie cere păstrarea termenului grec pentru denumirea unui anumit fel de slujbă, cerută de ritual (liturghia), urmînd ca traducerea romînească a cuvîntului grecesc să desemneze celelalte feluri de slujbă bisericească : „că — spune el — liturghie, după cuvîntul grecesc, slujbă să ințălege pre limba romînească. Deci celelalte slujbe dumnezăești încă să chiamă slujbe, iară liturghie nu să pot numi acele nici într-un chip".

Tot în jurul problemei traducerilor găsim cîteva observații în prefețele semnate de mitropolitul Dosoftei. Astfel, în prefața *Psaltirii în versuri* (Uniev, 1673), Dosoftei definește unele elemente de versificație ca măsura, prin care înțelege „stihuri cu număru tocma în slovenit" și rima,

care înseamnă dispunerea sunetelor „în coadele stihurilor pre o glasnică într-un chip tocmite".

Traducînd *Psaltirea slavo-romînă* (Iași, 1680) după două tălmăciri, una greacă și alta latină, Dosoftei observă în prefață că omonimia provoacă uneori înțelegerea greșită a lucrurilor.

Exemplificarea lui se referă însă la textul slavonesc: „Iubite cititoriu, să nu divești de greșală, că avaria își samănă cuvînt cu cuvînt. Ce și unde zice: se bolia neprad, acel bolia nu zice „mai mare", ce zice „iată că boli nedireptate"

Cu privire la data cînd începe să se vorbească romînește în Moldova, Dosoftei afirmă în *Poemul cronologic* al domnilor Moldovei că Dragoș este acela care „au adus într-însa rumîneasca limbă", neștiind că în Moldova se vorbea romînește înainte de descălecare.

Popa Ioan din Vinți atrage atenția cititorilor, în prefața cărții *Sicriul de aur* (Sas—Sebeș, 1683), asupra unor cuvinte noi, întrebuințate de el și inexistente în textul slavonesc. E vorba de niște nume proprii, dar și de cuvîntul piatră scumpă, căruia îi dă traducerea în latinește și care reprezenta un neologism semnalat și de Simion Ștefan. „Afla-vei — spune el — nește cuvinte cum e în carte lui Iov, cap. I, de pe prădătorii lui Iov, de i-am scris anume: Sebeușenii, Haldeianii și piatră scumpă (carbunculuș) [...], care în biblia sloveniască nu sînt; afla-le-vei într-alte cărți, cercînd cu dedins".

În aceeași prefață, constatînd că există diferențieri lexicale în vorbirea romînilor și vrînd să fie înțeles de toată lumea, el explică prin sinonime considerate cunoscute cîțiva termeni despre care afirmă că sînt regionali: „Afla-vei și cuvinte, pentru că rumînii nu grăim toți într-un chip, cum iaste: oca — pricina au adeverința, în alian — înpotrivă, hasnă — folosul, alduiala — blagosloveniia și altele, care li-am pus după obiciaiul cum grăiesc pre aciaste locuri".

Același popa Ioan din Vinți, în prefața *Molitvenicului* (Bălgrad 1689), pledează convingător pentru a sublinia strădania depusă de el în realizarea traducerii, chiar dacă cititorul va constata lipsuri sau va întîmpina neînțelegeri. Cuvintele prin care ne asigură că s-ar simți mulțumit dacă altcineva ar izbuti o traducere mai bună ne amintesc declarația patriotică făcută de Alecsandri la apariția strălucitoare a lui Eminescu: „Știu, iubite cetitorule, că vei afla lipsă în slove, în cuvinte, încă mai tare întru înțeles — convine el. Săvai că încît am putut am silit, iară de n-am și agiuns la înțeles desăvîrșit, ce de am pus pe frâmseția casei lui dumnezău plumb și arame, încă cu toată osîrdia am nevoit. Iară cui au dat dumnezău aur și pietre scumpe să puie și să facă; noi încă vom ceti și vom mulțămi".

Reiese din aceste rînduri tendința unor traducători de a depăși stadiul exprimării plate și greoaie a limbii cărților bisericești printr-o muncă migăloasă, în care procesul traducerii este apropiat de cel al creației pe tărîmul limbii și la care talentul este solicitat să-și dea contribuția.

În prefața *Bibliei* de la București (1688), unul dintre traducătorii ei, Radu Greceanu, se plînge de „strimtarea limbii romînești"

Constatarea, făcută și de alții, are în vedere lipsa termenilor corespunzători romînești pentru unele cuvinte străine. Cînd traducătorilor li se pare nefericit procedeul tălmăcirii prin calchiere a termenilor străini, recurg la

împrumutul neologismelor în forma lor din limba respectivă. În această direcție Radu Greceanu procedează ca și Simion Ștefan, observînd că și limba latină, la rîndul ei, împrumutase neologisme din grecește, cum făcuse și limba slavă, căci, argumentează el, „măcară că la unele cuvinte să fie fost foarte cu nevoie tălmăcitorilor pentru strimtare limbii romînești, iară încăș avîndu pildă pre tălmăcitorii latinilor și slovenilor, precumu aceia așa și ai noștri le-au lăsatu precum să citesc la ce elinească".

Greutatea traducerii din grecește este pusă de Radu Greceanu și pe seama existenței unor cuvinte mai puțin cunoscute în această limbă, am zice noi regionale, a căror tălmăcire nu se află nici în dicționare. Într-o „înștiințare" din *Mineiul* tipărit la Buzău (1698) găsim această constatare: „cu greu iaste a tălmăci neștine singur, ales despre limba elinească spre ce rumînească; că sînt cuvinte elinești și vorbe dupre locuri, care unele nici la lexicoane nu să află".

Frații Greceanu sînt cunoscuți ca principalii traducători ai Bibliei de la București, precum și a numeroase tipărituri apărute în timpul domniilor lui Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu. Radu Greceanu semnalează însă, în prefața *Pravoslavnicei mărturisiri* (Buzău, 1691), contribuția însemnată și competentă adusă la aceste traduceri de învățatul stolnic Constantin Cantacuzino: „Însă aciasta mărturisesc, că precum și la alalte ce am prepus și am scos, împreună cu frate-mieu, Șărban, al doile logofăt, de s-au tipărit, așa și la aciasta, mai vîrtos ajutoriu și îndireptătoriu mai grelelor cuvinte și noime am avut pe dumnealui Constantin Cantacuzino, biv-vel stolnic".

Am văzut că limba slavonă, deși folosită în biserică, nu mai era înțeleasă și învățată încă din secolul al XVI-lea, decît de clerul înalt. Urmărind să pună la îndemîna preoților un îndreptar pentru învățarea acestei limbi, Antim Ivireanul traduce și tipărește o *Gramatică slavonească* (Snagov, 1697), în prefața căreia subliniază rolul important al gramaticii în însușirea corectă a unei limbi. Îndemnînd pe cei ce folosesc limba slavonă să învețe gramatica — pe care o numește „o artă cunoscută și un lucru bun și iscusit" —, Antim spune despre această disciplină: „dacă cuiva [i se pare], cu atît mai mult nouă trebuie să ni se pară a fi folositoare, deoarece în bisericile dumnezeești noi ne-am obișnuit a ceti slavonește; dar necunoscînd această limbă, care ne este străină, nu a noastră, puteam de multe ori să cădem în greșeli".

Învățat și cunoscător al mai multor limbi — la îndemnul și cu sprijinul lui se tipăresc la noi cărți religioase pentru arabi și georgieni în limbile acestor popoare —, Antim vrea să dovedească tuturor importanța gramaticii și recurge la această comparație plastică: „Aceasta [gramatica] este ce este sufletul din corpul omenesc și lumina din soare și ce este sarea în mîncare; căci precum corpul fără de suflet mort este, precum soarele fără de lumină nu luminează și precum mîncarea nu e plăcută fără de sare, tot așa e și cetirea sau scrierea fără gramatică conducătoare".

În alt loc găsim ideea că aceleași cunoștințe folositoare le oferă gramatica pentru oricare limbă și sînt pomenite chiar unele categorii gramaticale din domeniul morfologiei. Reținem formularea privitoare la excepțiile unor forme de declinare sau de conjugare, excepții care constau după Antim în „lipsa, sau prisosul, sau schimbarea" față de formele obișnuite. „Grama-

tica — spune Antim —, învață să cunoaștem în propoziții deosebirile între părțile de cuvînt ale gramaticii și declinarea numelor și conjugarea verbelor, după temele lor și după terminațiuni și să judecăm la eteroclite sau anomale lipsa, sau prisosul sau schimbarea".

Iată și o definiție lapidară a gramaticii, întîlnită pînă nu de mult în manualele elementare: „cu un cuvînt, ea [gramatica] deprinde pe cei ce se silesc cu rîvnă să o învețe și să vorbească și să scrie bine".

Influențat de gramaticile grecești, a căror terminologie o folosește, Antim preia din aceste manuale clasificări și definiții care astăzi ni se par greșite.

Astfel, el nu face deosebire între ortoepie și ortografie și consideră că ultima reprezintă prima parte a gramaticii. Iată cum definește el ortografia: »[. . .] dacă vrea cineva să scrie firea literelor și silabelor, dacă cu glasul vrea să accentuieze cuvintele drept și să însemne vorbele cu accente, acela trebuie să se adreseze la prima parte a gramaticii, adică la ortografie".

Importanța acordată de el reprezentării grafice a accentelor este o influență a gramaticii grecești.

Etimologia, considerată a doua parte a gramaticii — prin ea înțelegîndu-se de fapt morfologia —, este definită prin »desfacerea vorbelor în părțile lor cu exactitate", iar sintaxa înseamnă »compunerea vorbelor compuse", neînțelegîndu-se dacă prin vorbe compuse Antim se gîndește la propozițiuni. Tot în sarcina gramaticii pune el și prozodia: „dacă cineva dorește să facă versuri și aceasta și-o însușește prin prozodia făcătoare de versuri".

Cu toate aceste deficiențe, rămîne valabilă ideea lui Antim Ivireanul că o limbă nu poate fi învățată corect fără ajutorul gramaticii, iar cartea lui însemna un sprijin prețios pentru cei care traduceau din limba slavonă.

Ca să încheiem șirul părerilor despre limbă întîlnite la cărturarii noștri traducători, trebuie să mai adaugăm următoarele considerații.

Atîta timp cît limba slavonă, ca limbă a bisericii, era singura limbă străină mai mult sau mai puțin cunoscută de cărturarii clerici, aceștia traduceau în romînește doar textele slavonești.

Cînd însă, o dată cu penetrația greacă în principate, limba grecească devine cunoscută și la noi, traducerile din slavonește cedează pasul în favoarea celor din limba greacă. Totuși, acest lucru nu are caracter general, căci, dacă unii traducători apelează la textul grecesc, alții preferă să traducă mai departe din slavonește. Partizanii tălmăcirilor din limba greacă foloseau ca argument ideea că mergînd la textul original al scrierilor religioase realizează o traducere mai exactă. Am văzut că Simion Ștefan optase și el pentru folosirea textului original observînd că »apa totu-i mai curată și mai limbede în izvor decît în pîraie".

Ideea o întîlnim și la mitropolitul Neofit al Țării romînești în prefața *Penticostarului* de la București (1743). Deoarece Damaschin, episcopul Rîmnicului, tălmăcise același text din limba slavonă, Neofit nu e de acord cu această traducere, ci recomandă să fie făcută direct din grecește, argumentînd în felul următor: „Deci, smerenia noastră [. . .] socotind că din limba elinească a să tîlcui rumînește prin limba slovenească s-ar fi putut întîmpla a să pricinui multe greșăli, am pohtit pre duhovnicescul nostru fiu, dumnealui, Ianachie, vtori post, ca să-l îndrepteze mai cu dedinsul de pre limba ce elinească. Carele [. . .] au luat osteneală de l-au îndreptat, urmînd

limbii elinești pre cît s-au putut a să apropia și a să atinge limba ce rumînească de ce elinească, care îndreptare, cercînd-o și smerenia noastră, o am aflat a fi bună și mai cu înțelegere de cît tîlcuire ce de pre slovenie".

În epilogul *Molitvenicului*, tipărit la Buzău la 1747, un oarecare Sandul Irimia tipograful previne pe cititor asupra deosebirilor dintre textul grecesc și cel slavonesc, observînd că față de acesta din urmă traducerea din grecește cuprinde unele adăugiri de cuvinte: „Însă să știi și aciasta, că de vei cerceta pre amăruntul rînduialele și tălmăcire acestui Molitvenic și de-l vei potrivi cu niscare izvoade slovenești, veri de unde ar fi tiparite și nu să va potrivi, să nu te pripești îndată a defăima, căci noi am urmat Molitvenicului grecesc carele l-au tipărit Nicolae Glichi, la anul de la Hs. 1691, și după cît ne-au fost putința, și întru înțeles și întru rînduiale am așezat; pre alocure am și adaos în tălmăcire pentru scurtarea limbii rumînești [...]".

De partea celor care continuau să traducă dim limba slavă era tradiția, dar și încă ceva. Li se părea acestora că tălmăcirea din slavonește prezenta mai puține dificultăți decît cea din limba greacă, deoarece considerau limba slavonă mai cunoscută cititorilor. În felul acesta, întîlnind cuvinte pentru care nu găseau echivalente corespunzătoare în romînește, preferau să facă uz de termenul slavonesc, considerat mai cunoscut, decît de cel grecesc. Procedeul se impunea și mai mult cînd era vorba de textele bisericești importante, ca liturghia, de exemplu, la tălmăcirea cărora se urmărea în mod deosebit înțelegerea strictă a cuvîntului sacru. Iată cum justifică preferința pentru tălmăcirea din slavonește un oarecare Evloghie, călugăr corector, în epilogul *Liturghiei* tipărită la Iași la 1759: „Molitvele voastre, preoți și diaconi, ce veți sluji pre aceste sfinte liturghii, înștiințămu-vă pre voi și pentru aciasta, că une cuvinte ce să află într-însele schimbate și mai ales puse și tocma pre limba slavonească, nu este altă pricină de mîndrie, adecă cît să facem și de la noi adăogire de schimbare; ci vrînd noi a tocmi între-însele cuvintele tocma deplin după izvodul elinesc (cum și cel slavonesc urmează), nu s-au putut acele cuvinte nici într-un chip a să tălmăci tocmai drept după puterea lor pre limba noastră, căci este puțină. La aceasta și noi încă dară n-am vrut a micșora sfintele cuvinte ale dumnezăeștii liturghii după neputința limbii noastre, căci nu este cazanie sau istorie sfînta liturghie, ci tocma însuși dumnezăești și de duhu sfînt suflate cuvinte. Pentru aceia și noi le-am pus slavonește. Și așa, fără de îndoire, să și urmați a le zice, ca să fie în veci la tot și întru toate deplin dumnezăiască liturghie".

Și ieromonahul Lavrentie, de la mînăstirea Hurezu, tipărind *Molitvenicul* (Rîmnic, 1747), arată că a urmat tălmăcirea din slavonește făcută de episcopul Damaschin al Rîmnicului. El previne pe cititori asupra deosebirilor dintre textul tradus din grecește și cel din slavonește, menționînd că a preferat tălmăcirea slavonă »pentru prostimea preoților și mai lesnele lor". În cuvinte pline de modestie, ca și cele ale popei Ioan din Vinți, subliniază Lavrentie slabele sale mijloace de traducător, față de talentul episcopului Damaschin, a cărui tălmăcire o folosise: »Și iarăși mă rog a toată vîrsta, celor bătrîni ca unor părinți și celor tineri ca unor frați, cetind pre cartea aceasta să nu mă defăimaște pre mine, neștiind eu nimica, care nu poci să

adăp răsădirea părintelui și dascălului celui numit mai sus; și ce voi adaoge către mărgăritariul lui, eu ticălosul? Numai trudă și neajungere".

Cu aceste considerații încheiem discuția în jurul părerilor despre limbă ale primilor noștri cărturari, traducătorii cărților bisericești.

N-am înregistrat observațiile tuturor, căci, foarte adesea, cele spuse de unul sînt reluate, uneori identic, de alții. Pentru a nu repeta, am recurs doar la observațiile originale și le-am considerat astfel pe cele întîlnite prima oară, în ordine cronologică, în prefețele și postfețele diferitelor traduceri.

În continuare, vom studia observațiile referitoare la limbă făcute de cronicari și de primii noștri istorici. Facem această împărțire, în cronicari și istorici, deoarece un Dimitrie Cantemir, ori un Constantin Cantacuzino stolnicul, prin cultura lor vastă, prin bogăția izvoarelor folosite, cît și prin atitudinea lor critică față de aceste izvoare, depășesc pe cronicari, apropiindu-se de istoricii moderni.

Am remarcat, undeva mai sus, că părerile despre limbă ale cronicarilor și istoricilor noștri au fost generate de aceeași idee: dovedirea originii latine a limbii noastre. Această idee trebuia să sprijine, la rîndul ei, unele teze istorice cum erau: originea romană a poporului nostru, continuitatea elementului romanic în Dacia și unitatea poporului romîn. De aceea, argumentele oferite de limbă se împletesc strîns la acești învățați cu cele luate din istoria poporului nostru.

Ocupîndu-se de problema originii limbii noastre, cronicarii au făcut și constatări de ordin mai general cu privire la limba noastră și tocmai aceste observații generale despre limbă ni se par mai importante.

Intenționînd să realizăm o prezentare unitară a observațiilor făcute de fiecare cronicar în parte, vom expune materialul pe autori și nu pe probleme.

Grigore Ureche, primul cronicar cunoscut care scrie în limba romînă, discută în capitolul »Pentru limba moldovenească" al letopisețului său problema originii limbii noastre. În legătură cu aceasta el remarcă însă prezența în limba romînă a unor cuvinte nelatine, împrumutate din limbile popoarelor vecine: »Așișderea și limba noastră, din multe limbi este făcută și ni-i mestecat graiul nostru cu a vecinilor de prin pregiur. . .".

Explicația acestor cuvinte o pune Ureche pe seama conlocuirii moldovenilor cu alte popoare încă de la descălecare: »Ce fiind țara mai de apoi ca la o slobozie, de prin pregiur viind și descălecind, din limbile lor s-au amestecat a noastră".

Cronicarul aduce și cîteva exemple de cuvinte pe care le consideră nelatine, indicîndu-ne originea lor: „. . .de la frînci: noi zicem cal, iar ei zic caval; de la greci: noi zicem straste, iar ei stafad; de la leși: noi zicem prag, iar aceștia prog; de la turci: m-am căsătorit; de la sîrbi: cracatiță...".

Etimologiile propuse de Ureche sînt greșite. Cuvîntul romînesc *cal* reprezintă latinescul popular *caballus* și nu un împrumut din limba italiană.

Tot așa, cuvîntul *straste*, întîlnit și la Varlaam cu accepțiunea de „patimă, suferință", nu poate veni din grecește, ci e vechiul slav *strasti*.

Stafad pare a fi cuvîntul grec *stufádà* (στυφάδα) care înseamnă »amărăciune". În cazul cînd acest cuvînt este înțeles de Ureche prin *stafad*, numai apropierea de sens dintre el (amărăciune) și *straste* (patimă, suferința)

l-a făcut pe cronicar să-l considere pe acesta din urmă un împrumut din grecește.

Prag, mai vechi în limba noastră și cunoscut pe tot teritoriul romînesc, trebuie apropiat mai curînd de vechiul slav *prag*, decît de polonezul *prog*.

Nici verbul *a se căsători* nu e un turcism, ci un derivat din vechiul adjectiv *căsător* sau *căsătoriu*, care însemna »om cu casă, om stabilit la casa sa“, căsătoria fiind legată de întemeierea unui cămin, a unei case.

Pentru *cracatiță*, dacă Ureche se gîndește la numele animalului marin, găsim în limbile slave trei forme: rusescul *karakatica*, polonezul *krakacica* și sîrbul *krakatnica*. Forma întîlnită la Ureche, *cracatiță*, se apropie, într-adevăr, mai mult de sîrbul *krakatnica*. Cuvîntul e sigur slav, dar nu putem preciza din care limbă anume a fost împrumutat: rusă, polonă sau sîrbă. De altfel, în legătură cu acest cuvînt, ar trebui considerată și următoarea posibilitate Ureche s-a gîndit, poate, nu la numele animalului marin *caracatiță*, ci la acela al vasului de preparat mîncarea, *cratiță*, deoarece în limba veche întîlnim pentru cuvîntul *cratiță* varianta *caracatiță* [2]).

Grigore Ureche n-avea pregătirea necesară ca să nu greșească în problemele complicate de etimologie. El este însă primul dintre învățații noștri care pune problema originii fondului lexical al limbii romîne observînd, alături de numărul mare al cuvintelor latinești, împrumuturile din alte limbi

Cronicarul moldovean și-a dat seama de originea latină a limbii noastre, arătînd că »de la Rîm ne tragem și cu a lor cuvinte [le] ni-s mestecate“. În sprijinul acestei păreri citează el următoarele cuvinte latinești, a căror asemănare cu cele romînești este evidentă: »pîine, ei zic panis; carne, ei zic caro; găina, ei zic galena; muiere, mulier; femeie, femina; părinte, pater; al nostru, noster și altele multe din limba latinească, și de am socoti pre amăruntul — zice Ureche — toate cuvintele le-am înțelege“.

Afară de înlocuirea lui *i* prin *e* în cuvîntul *gallina*, de *femina*, care nu s-a păstrat în romînește — *femeie* vine din *familia* — și de *părinte* care vine din *parentem* nu din *pater*, toate celelalte etimologii sînt corecte.

Neculai Cartojan [3]) este de părere că afirmația lui Ureche privitoare la originea latină a limbii noastre apare într-o formă aproape identică cu observația învățatului italian Poggio Bracciolini.

La acest Bracciolini, cel dintîi dintre umaniștii italieni care a vorbit în Italia de latinitatea limbii noastre, întîlnim următoarea formulare referitoare la poporul și limba romînă:

»La sarmații de nord este o colonie de la Traian care, chiar și acum, întru atîta barbarie, păstrează multe cuvinte latine, notate de către italienii care s-au dus pe acolo. Zic oculum (ochi), digitum (deget), manum (mînă), panem (pîne); și multe altele apar ca fiind de la acei latini care au fost acolo ca coloniști, unde au rămas, și acea colonie s-a folosit de limba latină“.

Chiar dacă cele două formulări seamănă întrucîtva, deși exemplele sînt diferite, credem că Ureche, care a studiat în Polonia, unde a cunoscut latina, putea să-și dea seama de originea latină a limbii noastre și fără să fi avut în mînă lucrarea lui Bracciolini *Disceptationes conviviales*, apărută la 1451.

---

2) Vezi dicționarul lui Candrea — cuvîntul caracatiță.
3) N. Cartojan, *Istoria literaturii romîne vechi*, vol. II.

Despre originea latină a limbii romîne vorbește și cronicarul ardelean din secolul al XVI-lea, Nicolae Olahus. Acest umanist romîn, născut la Sibiu, a scris cîteva lucrări în latinește cu caracter istoric, geografic și etnografic, în care insistă asupra originii romane a poporului nostru. Reținem următoarea observație în legătură cu originea limbii romîne: »Romînii se zic a fi coloniile romanilor. Probă pentru aceea este că au multe vorbe comune cu limba latină“.

Iar despre limba romînă vorbită în Moldova observă că »limba lor, ca și a altor romîni, mai demult era romană ; însă pe timpul nostru foarte mult se deosebește de aceea, dar multe vorbe ale lor pot să le înțeleagă și latinii“.

Intr-o lucrare de polemică pe teme religioase, *Intrebări și răspunsuri*, pornind de la explicarea cuvîntului dumnezeu, învățatul moldovean Neculai Milescu constată și el că limba latină este bine reprezentată pe terenul limbii noastre. »Dumnezeu se zice pre limba grecească theos, iar pre limba latinească deus, iar rumănește se cheamă dumnezeu, care nume este luat de la latinie, în ce chip și mai jumătate din limba romînească este luată de la latini“.

Cu mai multă competență, ca unul ce era mai învățat decît Ureche, discută unele probleme de limbă Miron Costin în lucrările sale *De neamul moldovenilor* și cele două istorii ale Moldovei scrise în limba polonă.

In capitolul »De Italia“ al primei lucrări, Miron Costin face o comparație între limbile romînă și italiană pornind de la observația unui istoric, Covacciosus, potrivit căreia »limba moldovenilor și a muntenilor mai multe cuvinte are în sine rîmlenești decît a italianilor — măcar că-i italianul tot pe un loc cu rîmlenii“.

Părerea la care se referă Miron Costin, chiar dacă nu e valabilă în întregime, cuprinde totuși un adevăr confirmat de cercetările ulterioare: acela că limba romînă a conservat unele cuvinte latinești pe care limbile romanice occidentale le-au pierdut.

Incercînd să explice această stare de lucruri cu privire la limbile romînă și italiană, Miron Costin atinge problema spinoasă a timpului cînd cele două limbi romanice și-au încheiat procesul de formare. Din faptul că limba italiană nu a păstrat unele cuvinte latinești, existente în limba noastră, Miron Costin trage concluzia că italiana s-a format mai tîrziu: »ce aceia nu-i divă, că italienii tîrziu și-au scornit limba din latinească, așa de iscusită și de dezmierdată, cît că este limbă îngerească îi zic“.

Judecînd astfel, Miron Costin face două greșeli, trăgînd concluzii eronate dintr-un adevăr. In primul rînd, el consideră limba noastră mai curat latină, mai »divă“, cum spune el, decît limba italiană. În al doilea rînd, chiar dacă limba italiană s-ar fi format mai tîrziu decît a noastră, nu putem trage această concluzie din considerentul că italiana a pierdut unele cuvinte latinești păstrate în romînă, căci și limba noastră a părăsit alte cuvinte latine conservate de limba italiană.

Continuînd comparația între cele două limbi, Miron Costin observă existența unor construcții asemănătoare în romînește și italienește, formate prin alăturarea unor prepoziții și pronume cum sînt: *delle*, *di*, *della voi* în italiană, la voi, de la voi în romînă. El nu vede în aceste construcții dezvoltări după aceleași legi din limba latină, ci constată doar lipsa lor din latinește:

»acestea — spune el —, în limba latinească, adecă rîmlenească, acmu nu încape, ce cură fără aceste în măsurile sale".

Ca și Ureche, Miron Costin observă prezența unor termeni nelatini în limba noastră. Explicînd acest fapt, el schițează intuitiv următoarea teză de actualitate: limba noastră nu reprezintă un amestec al limbii latine cu cea autohtonă și apoi cu cele slave, ci numai o îmbogățire a latinei pe seama acestor limbi. Îmbogățirea o consideră cronicarul ca o »stricare" a limbii latine. Dacă se gîndește o clipă la amestec, el intervine cu o precizare corectivă, afirmînd că limba noastră »iaste limba a vechilor romani, amestecata sau mai mult stricată cu sîrbească, rusască, dățască, horvățască, sloveniască, i proci".

Și în *Istoria în versuri polone* găsim ideea că limba romînă este latina „stricată" numai, prin contactul cu alte limbi: „iar vremea a stricat și vorbirea lor, limba latină curată".

»Stricarea" limbii latine este redusă de Miron Costin la împrumuturi de natură lexicală. Dar și aceste împrumuturi sînt minimalizate în felul următor: »s-au adăugat, mai tîrziu, și puține cuvinte ungurești. În sfîrșit, luîndu-se cele sfinte de la sîrbi, s-au adăugat și foarte puține cuvinte slavonești".

Desigur, Miron Costin ar fi explicat mai aproape de adevăr »stricarea limbii latine", dacă ar fi putut să pună la baza dezvoltării limbii noastre latina populară și nu cea clasică.

Despre felul cum au scris romînii în cele mai vechi timpuri cronicarul face o observație care trebuie considerată adevărată. El crede că înainte de legendarii domnitori Dragoș și Negru-Vodă romînii au folosit alfabetul latin. Arătînd că, odată cu scurgerea vremii, »s-au strămutat și graiul", Miron Costin afirmă că în același mod trebuie privită și problema scrierii cu caractere slave, pe care romînii ar fi luat-o de la vecinii lor »acum, după a doa descălecătură de Dragoș-Vodă, aicea în țară, și la munteni Negru-Vodă".

Deși nu se mai referă direct la limba romînă, interesantă ni se pare și comparația făcută de cronicar între limbile latină și slavă. Observînd că limba latină a împrumutat o serie de neologisme din grecește și că limba slavă și-ar fi format aceleași cuvinte pe terenul ei propriu, »fără să împrumute de la grecii cei vechi" — crede el, — Miron Costin trage concluzia că »limba slavă este mai bogată decît vestita limbă latină" [4]).

Să vedem cum stau lucrurile în realitate în ceea ce privește împrumutul. Iată cuvintele latinești la care se referă cronicarul și pe care le consideră, pe bună dreptate, împrumuturi din limba greacă: »philosophia, compus din filos (φίλος) și sofia (σοφία), theologia, din teós (θεός) și logos (λόγος), astronomia, din astèr (ἀστηρ) și nomos (νόμος), geometria din ge (γῆ) și métron (μέτρον), geographia, din ge (γῆ) și gráfo (γράφω)".

Iată și cîteva cuvinte slave amintite de cronicar: »liubomudriemă = filosofie; bogosloviia = teologie; zviazdoslovă = astrolog; zemlomiarie = geometrie" etc.

Or, este evident că acești termeni reprezintă tot împrumuturi din limba greacă, prin calchiere.

---

4) *Istorie în versuri polone despre Moldova și Țara romînească*, ed. P. P. Panaitescu, p. 85—86.

Miron Costin este și unul dintre primii noștri versificatori talentați. În prefața poemului său, *Viața lumii*, arătînd că „în toate țările se află acest fel de scrisoare, care elinește ritmos se cheamă, iar slavonește stihoslovie", el relevă capacitatea limbii romîne de a fi folosită în versuri, sau de a exprima învățături oricît de înalte. Nu pentru lauda sa personală a scris poemul — ne încredințează cronicarul —, »ci mai mult să se vadă că poate și în limba noastră a fi acest fel de scrisoare, ce se cheamă stihuri". Ba mai mult chiar, »și alte dăscălii și învățături ar putea fi pe limba romînească, de n-ar fi covîrșit veacul nostru cel de acum de mari greutăți" — se plînge Costin.

În prefața aceleiași lucrări Miron Costin definește și explică mecanismul unor elemente de versificație ca măsura și rima, dar spre deosebire de Dosoftei, el previne pe cititor și asupra necesității de a respecta în poezie accentul tonic, fără de care versul ar părea greșit: „la cetit — îndeamnă el —, unde vor fi cuvintele ce trebuesc să le scurtezi, de vei trăgăna, îți va părea că nu-i stihul bun; ce trebuește unde va fi de trăgănat să trăgănezi, unde scurtat, să scurtezi".

Vorbind despre măsura versului, el definește silaba ca o unitate sonoră formată numai din două sunete: »iaste silava împreunarea a două slove cum iaste: ba, va, ga, da, i proci".

Iată și cîteva observații, tot în legătură cu versificația, referitoare la evitarea hiatului prin eliziunea unor vocale: »[...] unde se vor prileji trei slove cărora le zicem unoglasnice — adica de un glas — cum iaste a, e, i, o, acestea, de se vor prileji trei alăturea, să lipsească una [...] Alta: pentru această slovă î, cînd va avea înaintea sa iar o slovă unoglasnică, se întunecă...".

De problema originii limbii noastre s-a ocupat Miron Costin atît în lucrarea *De neamul moldovenilor*, cît și în cele două cronici scrise în limba polonă. Toate aceste opere, dar mai ales prima, trebuiau să restabilească adevărul, viciat de afirmația lui Simion Dascălul, cu privire la originea poporului romîn. În vederea atingerii acestui scop, cronicarul împletește strîns argumentele istorice cu cele oferite de limbă, considerîndu-le pe acestea din urmă foarte importante, căci — susține el —, »dovada cea mai vădită despre neamul și obîrșia acestui popor este limba lui" [5]).

Stîrnind indignare printre urmași, pata aruncată de Simion Dascălul pe originea poporului nostru a fost combătută vehement. De aceea, Miron Costin privește pe romîni ca fiind urmașii coloniștilor romani veniți direct din Italia, iar la baza limbii noastre pune el limba latină, căreia îi asociază calificativul de prestigiu »curată".

Originea poporului nu poate fi discutată separat de originea limbii noastre — mărturisește Miron Costin: »Precum dară s-au arătat deplin neamul acestor țări așezate pe aceste locuri de rîmleni, așa și graiul, tot de la rîmleni [este] izvorît...".

El convine că limba noastră s-a schimbat odată cu vremea, dar crede că această schimbare s-a produs, pe teritoriul nostru, ca o abatere de la limba

5) I. Bogdan, *Cronica Țării Moldovei și a Munteniei*, în *Cronici inedite*, p. 195—196.

latină clasică : »Iar vremea a stricat și vorbirea lor, limba latină curată, căci ce nu strică vremea în veacuri lungi ?".

Ceva mai mult, Miron Costin stabilește în Ardeal teritoriul unde a avut loc procesul de evoluție, de »stricare", cum spune el, a limbii latine pînă la limba romînă. Potrivit celor spuse de dînsul, în Moldova și în Muntenia locuia o populație romanizată care vorbea limba latină și care, din cauza năvălirii tătarilor, ar fi trecut în Ardeal, cei din Moldova în Maramureș, cei din Muntenia în părțile Oltului.

Cităm cuvintele lui din lucrarea *De neamul moldovenilor* : „Așea și graiul romînilor pre aceste locuri, cu îndelungarea vreme [i] și răsîpa lăcuitorilor romani de după aceste locuri, care pustiindu-să de năvala tătarîlor și mutați aceștia de aicea la Maramorîș, cei din Țara munteniască la locurile Oltului, trecînd munții, s-au strămutat și graiul. Că unde zicea deus litinește de atuncea, și acmu zău sau dumnezău ; al mieu în locul meus ; așișderea unde țelum ei ceriul ; homo, omul ; frons, frunte ; anghelus, îngerul".

Teoria lui Miron Costin nu e cu totul lipsită de adevăr, întrucît teritoriul pe care s-a format limba romînă include și Ardealul. Desigur, cele două legende referitoare la întemeierea principatelor i-au putut sugera cronicarului moldovean ideea, îndoielnică, despre exodul populației romanizate din Moldova către Maramureș și din Muntenia către părțile Oltului. Neverosimilă este și data cînd fixează Miron Costin această scurgere spre Ardeal, căci, dacă ar fi existat într-adevăr o populație romanizată compactă în Moldova și Muntenia — lucru pe care îl contestă, printre altele, teoriile lui Philippide, Rosetti și Petrovici —, e greu de crezut că abia în vremea năvălirii tătarilor ar fi trecut această populație în Ardeal.

Miron Costin sprijină ideea latinității limbii noastre remarcînd, ca și Ureche, asemănarea unor cuvinte latine cu cele romînești. Etimologia celor amintite în teoria de mai sus este corectă cu excepția cuvîntului *înger ; anghelus*, mai exact *anghelos*, nu exista în latina clasică, ci a fost împrumutat din vechea greacă pe terenul limbii latine populare, și de aici îl avem în limba noastră.

Observînd schimbările care au avut loc în cursul procesului de evoluție de la limba latină la cea romînă, cronicarul consideră totuși că limba noastră reproduce, în esență, structura limbii latine : »Cu toate astea — spune el, referindu-se la »stricarea" limbii latine, întreg temeiul vorbirii este pînă astăzi din limba latinească" [6]).

Elementele flexiunii latine, ca și numeroasele prefixe și sufixe latinești păstrate în romînește l-au determinat pe Miron Costin să observe că în limba noastră »nice unele cuvinte nu-s, să nu fie potrivnice cu litinește sau la început, sau la mijloc, sau la fărșit".

În sfîrșit, el reține chiar forma identică a unor cuvinte romînești cu cele din limba latină : »Iară unele stau neclătite, cumu-i barba = barba, luna = luna, și altele ca acestea. . .".

Rezultă, din cele arătate pînă aici, că Miron Costin a optat hotărît în favoarea punctului de vedere potrivit căruia originea limbii noastre trebuie căutată în latina clasică.

6) I. Bogdan, *Cronica Țării Moldovei și a Munteniei*, în *Cronici inedite*, p. 195

O discuție amplă întreprinde cronicarul moldovean cu privire la originea apelativului etnic *vlah*. Cunoscînd părerea papei Enea Silvio, care vedea în cuvîntul *vlah* numele generalului roman Cornelius Flaccus, Miron Costin respinge această etimologie, combătînd-o cu argumente logice. Romanii n-au putut adopta numele de *vlahi* de la generalul Flaccus, căci acesta nici nu reprezenta o personalitate pentru statul roman care a avut — arată Miron Costin — »alte chipuri și capete [. . .] mai vestite și mai vechi decît acel Fliah“. Așa dar, »cum ar fi luat Italia nume de la aceia ?“ — se îndoiește, pe bună dreptate, Costin.

Cronicarul observă că diferite popoare nelatine, printre care germanii, slavii și ungurii foloseau apelativul vlah, cu unele variante fonetice, pentru a denumi atît pe italieni, cît și pe moldoveni sau munteni. În felul acesta, Miron Costin se apropie de explicația adevărată a cuvîntului *vlah*, în care trebuie să vedem denumirea pe care, mai întîi germanii și apoi slavii, o dădeau locuitorilor din provinciile intens romanizate.

Scriind istoria țării sale, Miron Costin și-a dat seama că limba unui popor poate oferi istoricului unele date, explicații și concluzii de care acesta nu se poate lipsi. Dacă faptele de limbă l-au ajutat să explice originea poporului nostru, cronicarul le folosește, uneori cu mai mult, alteori cu mai puțin succes și atunci cînd discută originea unor apelative etnice sau a unor toponimice.

Astfel, numele de munteni — crede Miron Costin — ar fi fost dat de leși locuitorilor Țării romînești plecîndu-se de la numele Olt : *olteni*, care ar fi primit un m înainte devenind *molteni* și apoi *munteni*. Excesul de etimologism l-a făcut pe cronicar să greșească aici.

Despre apelativul *romîn*, Miron Costin arată că e vechi în limba noastră, fiind moștenit de la romani. Mărturie stă faptul că nici moldovenii nu se întreabă între ei : știi moldovenește ? —, ci : știi romînește ?

Numele de *domn*, dat principilor țărilor romîne, vine de la latinescul *domini*, care denumea pe conducătorii cetăților romane întemeiate în Dacia — observă Miron Costin.

Pe baza interdependenței dintre faptele istorice și cele oferite de limbă, Miron Costin încearcă să explice originea unor toponimice. Astfel, numele satului Boureni, situat lîngă Roman, ar veni de la *bour* — numele fiarei gonite de Dragoș, legendarul întemeietor al Moldovei.

Numele orașului Roman ar reprezenta apelativul etnic roman, în amintirea luptei victorioase purtate în acest loc împotriva tătarilor, de urmașii coloniștilor romani stabiliți în Maramureș.

Numele tîrgușorului Ițcani — Ialcani la Miron Costin — ar veni de la Iațco, prisăcarul de origine ruteană de care vorbește Simion Dascălul într-un pasaj interpolat în letopisețul lui Grigore Ureche.

În sfîrșit, orașul Suceava își trage numele de la cuvîntul unguresc *Socz*, care înseamnă *cojocar*, deoarece ar fi fost întemeiat de niște meșteri cojocari veniți din Ardeal.

Chiar dacă apropierile dintre faptele de limbă și cele istorice sînt uneori întîmplătoare cînd e vorba de stabilirea unor etimologii ca cele de mai sus, principiul însuși — legătura dintre limbă și istorie, — a fost sesizat și utilizat pe măsura posibilităților sale de către cronicarul moldovean.

Pentru epoca de care ne ocupăm, ultimul scriitor moldovean în opera căruia vom întîlni preocupări în jurul problemelor de limbă este Dimitrie Cantemir.

Analizînd părerile despre limbă ale acestuia trebuie să observăm că, mai ales în *Descrierea Moldovei*, ele se grupează, în cea mai mare parte, în jurul unei singure probleme: originea limbii noastre. Chiar unele idei mai generale, cum ar fi cele legate de comparația între limbile romînă și italiană, sînt sudate foarte strîns în argumentația referitoare la originea limbii. Totuși, unele idei pe care le putem privi separat de problema originii limbii vom întîlni și în *Descrierea Moldovei*, și anume, în capitolul IV al acestei lucrări, intitulat „Despre limba moldovenilor".

Vom semnala, mai întîi, părerea lui Dimitrie Cantemir despre așa-numitele dialecte ale limbii vorbite în Moldova: „ca orice limbă — spune el, așa și moldoveneasca are diverse dialecte". E vorba aici de o terminologie defectuoasă, deoarece nici Cantemir nu vedea în graiul moldovenesc ceea ce înțelegem noi azi prin limbă, iar acest grai putea să aibă și mai puțin dialecte. În realitate, Dimitrie Cantemir observă anumite variații în graiul moldovenesc, de natură lexicală, provocate în vorbirea moldovenilor mărginași de contactul cu limbile vecine. E clar că la graiurile locale se referă Cantemir cînd spune următoarele: „Cei care locuiesc la Nistru au multe vorbe polone și numesc cu vorbe polone mai multe vase întrebuințate la nevoile casnice, încît de abia pot fi înțeleși de alți moldoveni. Cei care trăiesc în munți, spre Transilvania, întrebuințează mai des cuvinte ungurești, cei din Fălcii tătărești, cei din Galați amestecă în vorba lor cuvinte grecești și turcești".

De altfel, aceste variații se făceau simțite tot mai puțin către centrul Moldovei, unde existența unui grup compact de vorbitori ai limbii romîne — datorită prezenței Capitalei — ferea limba de influențele străine. Cantemir arată că „cea mai curată limbă se găsește în mijlocul Moldovei, în jurul Iașilor, fiindcă necontenita prezență a curții domnești a făcut ca locuitorii să fie mai mulți decît cei din alte părți.

Palatalizarea labialelor, cunoscuta particularitate fonetică a graiului moldovenesc, este observată de Cantemir și pusă mai ales pe seama vorbirii femeilor. Exemplificările privesc transformarea labialelor *b* și *v* în *g*, a labialei *p* în *c*, precum și a labialei *m* în *n*. Cu rezerva că aceste particularități erau destul de răspîndite și în rîndul vorbitorilor moldoveni, observația lui Dimitrie Cantemir are la bază o realitate socială. În timp ce bărbații, prin natura ocupațiilor lor, părăseau mai des mediul înconjurător imediat și intrau în contact cu formele literare — care, în cazul de față, sînt cele muntenești, — femeile, legate necontenit de cămin, manifestau o tendință conservatoare în vorbire, fiind, în general, mai puțin receptive la modificările limbii.

Vorbitorii vîrstnici, ducînd o viață mai sedentară, chiar dacă utilizaseră cîndva formele nepalatalizate, renunțau cu timpul la ele, sub influența aceluiași mediu conservator întreținut de femei. Dar și unii vorbitori mai tineri, care preferau societatea femeilor, rămîneau cu aceste particularități La adresa acestor categorii de vorbitori face Cantemir următoarea observație malițioasă: „Acel din bărbați care se deprinde a pronunța și el astfel, aproape nu se mai poate dezvăța, iar prin aceasta se arată că a stat mult timp în brațele mamei sale; de aceea, poporul, pe astfel de oameni îi numește cu dispreț: fecior de babă".

Comparînd graiul moldovenesc cu cel muntenesc, Cantemir constată existența unor diferențe fonetice și lexicale între ele, dar subliniază unitatea limbii vorbită în cele trei provincii romînești: „Locuitorii din Valahia și Transilvania vorbesc aceeași limbă ca a moldovenilor, dar pronunția e mai aspră" — reține el.

Astfel, observă că formei moldovenești *gi* din cuvîntul *giur* îi corespunde muntenescul *jur* „cu z polonez sau j francez" — precizează el. Tot așa, moldovenescului *dumnedzeu* îi corespunde muntenescul *dumnezău*, iar pentru moldovenescul *acmu* muntenii întrebuințează cuvîntul *acuma*. Dacă, pentru vremea noastră, aceste forme muntenești sînt literare, în schimb forma moldovenească *acela*, pusă de Cantemir alături de muntenescul *ahela*, este cea literară.

De altfel, în ce privește contribuția, de pînă în timpul său, la formarea limbii literare romînești, Cantemir intuiește ascendența graiului moldovenesc asupra celui muntenesc, remarcînd că muntenii „mai au și unele vorbe necunoscute moldovenilor, pe care, însă, le omit cînd scriu" și că ei „urmează limba și ortografia moldovenească și cunosc că ea este mai curată decît a lor, dar nu mărturisesc aceasta din cauză că-i oprește antipatia care este între moldoveni și valahi".

Și Cantemir are dreptate, căci, pentru timpul cînd scrie el, se știe că, datorită culturii cronicarilor moldoveni, graiul moldovenesc aducea o contribuție mai însemnată decît cel muntenesc la formarea limbii literare.

Dimitrie Cantemir este unul dintre primii noștri cărturari care se ocupă de dialectul aromînilor, semnalînd marea asemănare dintre acesta și cel daco-romîn. El nu-l numește dialect, dar nici limbă, ci îl consideră „un idiom mai corupt" de care „se servesc cuțovlahii, care locuiesc în Rumelia, la hotarul Macedoniei".

Nu știm în ce măsură cunoștea Cantemir acest dialect, dar el nu-l definește ca o limbă independentă, căci, observînd numeroasele lui împrumuturi de natură lexicală din limbile greacă și albaneză, constată că respectă structura gramaticală a limbii noastre. „E de mirare — spune Cantemir despre aromîni, — cum amestecă ei limba părintească cu greaca și albaneza, intercalînd cîteodată în vorbirea valahă o frază curat grecească, altă dată curat albaneză, respectînd însă în tot timpul flexiunile moldovenești ale numelor și verbelor".

Insistînd asupra numărului mare de cuvinte grecești și albaneze existente în acest dialect, Cantemir arată că aromînii pot forma fraze întregi folosind numai cuvinte grecești sau numai albaneze, iar dacă un grec, un albanez ori un moldovean, n-ar putea înțelege fiecare pe un aromîn, ar reuși aceasta traducîndu-și unul altuia frazele din limba respectivă.

În *Descrierea Moldovei* Dimitrie Cantemir vorbește, într-un capitol special, despre literele moldovenilor. Ca și Miron Costin, el crede că moldovenii au folosit cîndva literele latine și apoi le-au împrumutat pe cele cirilice de la slavi. Ideea este plauzibilă, și nu numai pentru moldoveni, ci pentru toți romînii. Dar, plecînd de la această presupunere, Dimitrie Cantemir construiește o teorie foarte îndoielnică, cu ajutorul căreia încearcă să precizeze data exactă cînd a avut loc înlocuirea alfabetului latin cu cel cirilic. El crede că înaintea Consiliului de la Florența (1439), moldovenii foloseau literele latine, dar, după această dată, deoarece mitropolitul Moldovei făcuse

unele concesii, pe linie de dogmă, catolicilor, un apărător zelos al ortodoxismului, Teoctist, „ca să înlăture și mai bine orice ferment papistaș din biserica Moldovei", ar fi sfătuit pe Alexandru cel Bun să înlocuiască literele latine cu cele cirilice.

Aceste afirmații — care au fost reluate de reprezentanții Școlii ardelene — nu pot fi convingătoare fie și pentru următorul motiv : dacă Alexandru cel Bun, a cărui domnie era relativ cunoscută, ar fi înlocuit alfabetul latin, nu se putea ca ecourile unui asemenea eveniment să nu pătrundă în cronici, la Ureche sau la Miron Costin. Apoi, domnitorul moldovean n-avea cum scoate literele latine din biserică deoarece aici se întrebuința limba slavonă care nici nu folosea aceste litere.

În contra afirmației lui Dimitrie Cantemir se mai pot aduce și alte obiecții, dar vom prefera să observăm că înlocuirea alfabetului latin cu cel cirilic trebuie pusă în legătură cu introducerea limbii slavone în biserică. Această înlocuire a avut loc într-un trecut mai îndepărtat, cîndva înainte de întemeierea principatelor.

Despre scrierea moldovenească cu litere cirilice observă Dimitrie Cantemir că „are un număr mai mare de litere decît oricare limbă europeană". El explică această anomalie prin faptul că alfabetul cirilic, nefiind suficient pentru a reprezenta toate sunetele limbii noastre, a fost necesară introducerea unor litere noi. Cantemir nu vede însă că multe caractere cirilice erau de prisos pentru notarea sunetelor limbii romîne, așa cum va observa mai tîrziu Eliade Rădulescu.

În *Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor*, Dimitrie Cantemir se străduiește să probeze prin orice mijloace continuitatea elementului romanic în Dacia. Opera i-a fost inspirată de afirmația fantezistă făcută de Simion Dascălul și reluată de Misail Călugărul cu privire la originea poporului romîn. El încearcă să demonstreze prezența poporului nostru în Dacia aproape an cu an. În acest scop, face apel la un număr impresionant de izvoare istorice, iar atunci cînd acestea i se par insuficiente, recurge și la ajutorul unor fapte de limbă. Astfel, de la unii istorici polonezi, ia el ideea că în limba pecenegilor existau unele cuvinte romanice. Pornind de la această idee, Dimitrie Cantemir argumentează pe larg în favoarea părerii că din limba noastră au luat pecenegii cuvintele romanice, și nu din limba latină vorbită în Italia, căci, se întreabă el : „Au putut-au limba romînească de la Italia la Nipru singură să zboare și prin chip muritorilor necunoscut pregiur limba pecinighilor să să învălătucească ? [...] au doară și pecenighii aceste, așe, de la nescareva paseri, carile în limba romînească au fost vorovind, limba să fie învățat și cu a lor să o fie amestecat ?"

Aceste împrumuturi, presupune Dimitrie Cantemir, nu se puteau face decît într-o perioadă mai lungă, în care pecenegii trebuie să fi fost vecini cu cei din a căror limbă au împrumutat. În concluzie, el consideră că limba romînă a împrumutat cuvinte pecenegilor, ceea ce reprezintă o dovadă despre existența neîntreruptă a limbii noastre în Dacia și despre continuitatea poporului nostru de origine romană pe acest teritoriu.

Ideea că limba romînă ar fi împrumutat unele cuvinte limbii pecenege e greu de susținut, întrucît cunoștințele actuale în legătură cu această limbă dispărută sînt minime.

În *Descrierea Moldovei*, Cantemir dezbate și el problema originii „lim-

bii moldoveneşti", dar în numele obiectivităţii, învăţatul istoric moldovean se situează pe poziţii eclectice. Dimitrie Cantemir constată, în rîndul învăţaţilor epocii sale, existenţa a două păreri cu privire la originea limbii noastre[7]). Unii susţineau că ea se trage din limba latină, în timp ce alţii credeau că provine dintr-un dialect italic. „Vom înfăţişa pe scurt — spune el, — argumentele şi unora şi altora, pentru ca adevărul să se poată arăta cititorului".

După ce expune aceste argumente, Cantemir nu se declară hotărît de partea unei păreri sau a alteia, declinîndu-şi această obligaţie de teama „ca nu cumva iubirea de patrie să nu ne întunece vederea şi să ne facă să nu observăm unele lucruri care pentru alţii ar fi clare" [8]).

Totuşi, eclectismul lui Cantemir nu trebuie conjugat la modul cel mai grav, căci, pe de o parte, el porneşte dintr-o intenţie lăudabilă, iar pe de altă parte, este atenuat într-un chip care, anticipăm, denotă simpatia istoricului pentru o anumită părere. Lăsînd faptele „la judecata binevoitorului cititor", Dimitrie Cantemir influenţează — am zice — această judecată, propunînd, în ultimă instanţă, un argument care pledează pentru originea latină a limbii noastre. E vorba de părerea istoricului Covacciosus, amintită şi de Miron Costin, potrivit căreia „limba moldovenilor şi valahilor are mai multe cuvinte latine decît italiana".

Vom discuta argumentele folosite de partizanii celor două păreri, aşa cum le prezintă şi le comentează Dimitrie Contemir.

Trei sînt cele care susţin ideea originii latine a limbii noastre.

Potrivit primului, coloniştii romani au fost stabiliţi în Dacia cu mult înainte ca limba latină din Italia să se fi transformat, sub influenţa limbilor popoarelor migratoare. Prin urmare, aceşti colonişti n-au putut să-şi modifice limba după una care încă nici nu exista.

Al doilea argument este că romînii nu s-au numit niciodată itali, ci romani. Dimitrie Cantemir susţine că acestui argument nu i se poate împotrivi termenul vlah, cu care ungurii şi polonii numeau şi pe italieni şi pe romîni. El crede că „aceşti vecini au trecut această numire de la moldoveni, ca mai cunoscuţi lor, la italieni, decît de la italieni la moldoveni".

Observaţia lui Cantemir, cel puţin în ce priveşte pe poloni, că aceştia ar fi trecut denumirea de vlah de la romîni la italieni nu poate rezista, întrucît slavii, în general, făceau uz de cuvîntul *rumian* pentru a denumi pe locuitorii din Italia.

În sfîrşit, al treilea argument privitor la originea latină a limbii noastre, considerat de Dimitrie Cantemir şi cel mai important, este următorul : în limba romînă există unele cuvinte latineşti pe care nu le are italiana, în timp ce alte cuvinte, pe care italienii le-au împrumutat de la goţi, vandali şi longobarzi, lipsesc cu totul din romîneşte.

Pentru a susţine acest argument, Dimitrie Cantemir dă următoarele exemple de cuvinte latineşti care au fost păstrate în limba romînă, pe cînd italiana le-a înlocuit cu termeni nelatini : „incipio : italianul îl exprimă printr-un cuvînt barbar : comminci0, iar moldoveanul printr-o ex-

7) Cantemir vorbeşte despre „limba moldovenească" dar, întrucît prin aceasta el înţelege de fapt l. romînă, vom face şi noi această înlocuire.

8) Ed. Adamescu, p. 190—191.

presie coruptă din latină: încep: albus: italienește = bianco, moldovenește = alb; civitas: italienește = citta, moldovenește = cetate; dominus: ital. = signore, moldov. = domn; mensa: ital = tavola, mold. = masă; verbum: ital. = parola, mold. = vorbă; caput: ital. = testa, mold = cap: venatio: ital. = caccia, mold. = vînat".

Exemplele aduse de Cantemir probează argumentul de care ne ocupăm, cu excepția cuvîntului civitas, pe care limba italiană îl păstrează tot din latinește, sub forma civitta, mai aproape de etimon chiar decît cuvîntul din limba noastră, cetate.

Tot în număr de trei — ne relatează Dimitrie Cantemir — sînt și principalele argumente ale celor care văd originea limbii noastre într-un dialect italian:

1. În romînește întîlnim formele verbului auxiliar a avea „am, ai, are", ca și în italiană,

2. articolele numelor se găsesc în ambele limbi,

3. în limba romînă, ca și în cea italiană, există unele cuvinte care nu se găsesc nici în latină, nici în vreo altă limbă, cum ar fi șchiop (ital. schiopo) și cerc (ital. cerco).

În continuare, Dimitrie Cantemir ne prezintă răspunsurile date împotriva acestor argumente de cei care susțin originea latină a limbii noastre. Înainte de a expune aceste contraargumente, vom face următoarea observație, chiar cu riscul de a anticipa Cu toată declarația de imparțialitate, din felul în care comentează Dimitrie Cantemir argumentele celor două părți, reiese adeziunea lui pentru ideea originii latine a limbii noastre. Astfel, argumentele referitoare la originea latină a limbii romîne sînt sprijinite de Cantemir fie prin exemplele aduse personal, în legătură cu termenii păstrați în romînește și înlocuiți în limba italiană, fie prin mențiunea despre cuvîntul vlah, care, observă el, nu poate confunda pe romîn cu italian.

Tot așa, cînd prezintă răspunsurile date de adepții originii latine a limbii noastre la argumentele celor care vedeau în limba romînă un dialect italian, Dimitrie Cantemir subscrie aceste contraargumete prin comentarii personale pe aceeași linie.

Vom înfățișa aceste contraargumente precum și observațiile făcute de Cantemir.

La argumentul că în limba romînă există formele verbului auxiliar a avea, *am*, *ai*, *are*, susținătorii primei păreri răspund că romînii au verbe auxiliare, dar nu sînt italiene, ci ale lor proprii.

În adevăr aceste forme s-au născut pe terenul limbii romîne (vezi teoria lui Rosetti). Trebuie să observăm că forma *are*, de care vorbește Cantemir, nu e de auxiliar.

Nici faptul că limbile romînă și italiană folosesc articolul nu constituie o dovadă despre originea limbii noastre dintr-un dialect italian — declară reprezentanții primei păreri.

Ei observă că italiana întrebuințează articolul proclitic, pe cînd în romînește articolul hotărît propriu-zis este enclitic.

Susținînd acest contraargument, Dimitrie Cantemir remarcă și el deosebirea dintre articolul italian și cel romînesc și încearcă o prezentare

schematică a articolului nostru enclitic. Astfel, el constată că limba romînă are două articole pentru genul masculin la singular: *ul* și *le*, atribuind, în felul acesta, valoare de articol lui *u*, terminație a substantivelor în limba veche și vocala de legătură din limba actuală. Despre folosirea lor Cantemir spune că *ul* se adaugă la substantivele terminate în consoană, iar *le* la cele terminate în vocală, fără să observe că pot primi articolul *l* și unele substantive terminate în vocală.

La plural nu se păstrează împărțirea pe genuri, ci, sub influența limbii slave, recurge la diviziunea însuflețit-neînsuflețit, inexistentă în limba noastră. El crede că articolul *i* se folosește la articularea substantivelor însuflețite, iar *le* pentru cele neînsuflețite. Și la plural confundă articolul cu terminația, socotind într-un cuvînt ca *oamenii* pe cei doi de *i* articol.

În sfîrșit crede că în limba noastră există două articole pentru genul feminin la singular: *e* și *a*. Considerarea lui *e* ca articol are la bază o realitate: în limba veche substantivele feminine terminate în *e* adeseori nu erau articulate, terminația îndeplinind și funcția de articol printr-o accentuare mai pronunțată.

Al treilea argument susținut de cei care vedeau în limba romînă un dialect italian — ne spune Cantemir — era că atît în limba noastră cît și în italiană există unele cuvinte, comune celor două limbi, care nu pot fi întîlnite nici în latină, nici în vreo altă limbă (șchiop în rom., schiopo în it.; cerc în rom., cerco în it.). Despre aceste cuvinte Dimitrie Cantemir crede că au fost împrumutate de romîni în timpurile vechi, prin contactul cu genovezii care făceau comerț în porturile Mării Negre.

Încheind discuția referitoare la originea limbii romîne, Dimitrie Cantemir atinge problema dificilă a moștenirii lexicale autohtone, observînd că există în limba noastră unele cuvinte necunoscute atît latinei cît și celorlalte limbi ale neamurilor vecine. „Poate că nu e fără temei a socoti că ele au rămas din vechea Dacie" sugerează Dimitrie Cantemir. Exemplele la care se gîndește sînt însă, aproape toate, de origine slavă.

Istoriografia Țării Romînești este mai slab reprezentată în comparație cu cea moldoveană. Cele două cronici, scrise de Stoica Ludescu și Radu Popescu, nu sînt decît vaste compilații vădind cultura modestă a autorilor lor. Nu vom întîlni în aceste lucrări nici un fel de observații referitoare la limbă.

În schimb, stolnicul Constantin Cantacuzino, înzestrat cu o cultură superioară, ca și Dimitrie Cantemir, va umple golurile lăsate de înaintașii săi.

El discută pe larg, apelînd le numeroase izvoare istorice, problema originii poporului nostru și, în legătură cu aceasta, face și unele observații referitoare la originea limbii. Din lucrarea sa, *Istoria Țării rumînești*, vom reține, mai întîi, așa cum am procedat și pînă acum, unele probleme mai generale privind limba romînă

Constantin Cantacuzino vorbește și el despre limba „coțovlahilor" asigurîndu-ne că s-a și întîlnit cu unii din ei. Acest dialect îl consideră limbă romînească în care au intrat, prin împrumut elemente neogrecești și turcești: „și limba lor [este] romînească ca acestora [a romînilor], nu-

mai mai stricată și mai amestecată cu de ciasta proastă greciască și cu turciască", afirmă el.

Pornind de la apelativul vlah, cu care mai întîi germanii și apoi slavii numeau pe locuitorii din provinciile romanizate, Constantin Cantacuzino vrea să probeze că aromînii sînt de fapt romîni, deoarece ei înșiși s-ar numi vlahi: „[. . .] zic și aceasta, că de-i întreabă pre ei neștine: ce ești? — el zice: vlahos, adecate rumîn: și locurile lor unde lăcuesc le zic Vlahia cea mare".

În realitate aromînii nu se numesc pe ei vlahi, ci „armîni", iar apelativele vlah, Vlahia mare, Vlahia mică, Vlahia de sus etc. sînt folosite numai de popoarele cu care romînii convietuiesc.

Dacă Dimitrie Cantemir observa că moldoveanul nu-l poate înțelege pe aromîn, întîlnim la Constantin Cantacuzino ideea că romînii înțeleg mai curînd dialectul aromnilor decît aceștia pe al nostru. Raportînd această înțelegere la cuvintele de origine latină păstrate de aromîni, observația stolnicului nu ni se pare gratuită. Ea trebuie pusă în legătură cu faptul că dialectul sud-dunărean este mai conservator, în timp ce al nostru evoluează mai repede. De aceea, romînii puteau pricepe mai ușor unele cuvinte și expresii aromînești, privindu-le ca mai mult sau mai puțin arhaice.

Istoricul muntean cunoștea afirmația eronată a lui Simion Dascălul despre originea moldovenilor și o combate în termeni tari. O dovadă că moldovenii nu puteau avea altă origine decît a ardelenilor, a muntenilor și a romînilor care „într-altă parte să află", vede el în unitatea limbii noastre: „Însă rumînii [se] înțeleg nu numai ceștea de aici, ce și den Ardeal, carii încă și mai neaoși sînt și moldovenii și toți cîți și într-altă parte să află și au această limbă, măcară fie și cevași osebită în niște cuvinte den amestecarea altor limbi [. . .] iară tot unii sînt".

Citînd pe istoriograful de origine italiană Antonio Bonfini, cu privire la rezistența daco-romanilor în fața popoarelor migratoare, Constantin Cantacuzino observă vitalitatea limbii noastre, care și-a păstrat, în vremuri atît de neprielnice, înfățișarea de limbă romanică: „Iară limba romană încă la ei [la romîni] tot mirosește și nicicum de tot nu o părăsesc. Și așa să vede că lupta și să certa nu pentru viață, cît pentru paza și starea limbii [. . .] Și încă pînă acum între acești dachi și gheți urmele limbii romane să păzesc. . ."

În alt loc întîlnim aceeași idee, despre tenacitatea limbii noastre, precedată de constatarea că popoarele migratoare au lăsat urme mai adînci în limbile altor neamuri: „[. . .] și limba aceia a romanilor tot stă și să ține — remarcă el — săvai stricată, cum și alte limbi toate ale lor cele neaoșă și de moșie-și le-au stricat".

Multă prudență dovedește stolnicul Constantin Cantacuzino în problema originii limbii romîne. El nu-și fixează un punct de vedere decît după îndelungă cercetare a izvoarelor istorice, legînd strîns problema originii limbii de aceea a originii poporului romîn și comparînd formarea limbii noastre cu felul cum s-au format celelalte limbi romanice.

La baza limbii romîne consideră și el că stă limba latină, dar crede că nici dacii, care au luat parte la formarea poporului nostru, n-au putut să-și uite complet limba lor. De aceea, a fost necesară o perioadă mai

lungă de convieţuire a vorbitorilor celor două limbi, pînă ce limba latină a reuşit să se impună, nu fără a pierde mult din înfăţişarea ei.

Pentru a demonstra că la baza limbii noastre stă limba latină, Constantin Cantacuzino reclamă prezenţa necontenită a coloniştilor romani pe teritoriul patriei noastre. De aceea, el se declară împotriva ideei că romanii colonizatori ai Daciei s-au putut retrage în masă peste Dunăre la anul 271, sub Galienus. Nici mulţi dintre conducătorii acestor colonişti, care dobîndiseră pămînturi aici, nu s-au putut retrage — susţine el: „Deci dară, au nu mai lesne era şi acelora ce era oblăduitori acestor locuri să nu asculte, decît moştenirile lor înţelinate de atîţea ai să le lase şi să meargă de a se aşeza pentr-alte locuri mai aspre şi mai seci ?".

Prezenţa coloniştilor romani în Dacia şi după retragerea lui Galienus îi era necesară lui Constantin Cantacuzino pentru a combate părerea istoricului polonez Ioan Zamoyski despre originea vorbitorilor limbii latine de pe teritoriul Daciei.

Acest Zamoyski susţine că după retragerea coloniştilor romani, dacii, care învăţaseră limba latină, au considerat-o ca a lor şi au modificat-o treptat pînă la forma ei de limbă romînă.

Stolnicul nu putea să accepte această părere, de altfel cu totul fantezistă, fie şi pentru motivul că ea nega originea romană a poporului nostru, chiar dacă admitea originea latină a limbii romîne.

Constantin Cantacuzino cunoştea părerea lui Zamoyski dintr-o lucrare a istoricului Lorenz Toppeltin [9]) şi tot din această lucrare înregistrează el, pe scurt, datele raţionamentului lui Zamoyski, pe care-l va combate cu propriile sale arme.

Zamoyski pretindea că aşa cum spaniolii, francezii şi italienii, care nu erau romani, îşi pierduseră vechile lor limbi şi adoptaseră, într-o formă alterată, limba latină, tot astfel nici romînii nu erau romani, ci daci care îşi uitaseră limba şi acceptaseră, într-o formă coruptă mult, pe cea latină a învingătorilor.

În ce-i priveşte pe italieni, teoria lui Zamoyski e cu totul absurdă şi nu înţelegem cum stolnicul Constantin Cantacuzino nu observă acest lucru.

El îl combate pe istoricul polonez în felul următor: e adevărat că spaniolii, francezii şi italienii şi-au părăsit vechile limbi şi au deprins limba latină, dar au făcut aceasta deoarece locuiau în imediata vecinătate a romanilor şi au fost stăpîniţi mult timp de ei. Dacii însă, n-au putut să-şi uite limba tot aşa de uşor.

Iată cum înfăţişează Constantin Cantacuzino teoria lui Zamoyski şi răspunsul său la această teorie: „Dacii, cum ispanii şi galii şi italianii, adecăte spaniolii, franţozii şi frîncii (că aşa le zic ei), au făcut. Care neamuri ei încă pînă astăzi n-au a lor limbă, de feliul lor osebită, nici cea veche ce oare-cînd vreodată vor fi avînd nu se ştie, ci dintr-a romanilor ţin, rău şi grozav stricînd-o. Deci, dară, precum ispanii, galii, italii nu sînt romani, aşa nici valahii nu sînt romani. Acestea acest Ioan Zamoyski zicea, ale căruia ziceri şi basne, zice Toppeltin şi alţii, că mai mult sînt de rîs decît de crezut; pentru că acele trei neamuri de oameni ce zice

9) Lorenz Toppeltin, *Origines et occasus transylvanorum*, Lyon, 1667.

acela, adecăte ispanii, galii şi italii, fiind foarte vecini cu romanii şi supuse de ei, şi tot între dînşii şezînd şi amestecaţi umblînd, lesne acei varvari limba lor îşi strica, vrînd mai mult cu a romanilor a o amesteca [. . .] Iară dachii, prea veche a lor limbă osebită avînd, cum o lăsară şi cum o lepădară, aşa, de tot, şi luară a romanilor, aceasta nici să poate socoti, nici crede. . ."[10]).

Aşa dar problema originii romane a poporului îl interesează în primul rînd pe Constantin Cantacuzino şi acest lucru vrea să-l dovedească el cînd susţine că dacii nu şi-au pierdut uşor vechea lor limbă.

El trebuie să observe însă că, mai greu sau mai uşor, în cele din urmă limba dacilor a dispărut. Şi acum apelează stolnicul Constantin Cantacuzino la argumentul hotărîtor — prezenţa coloniştilor romani pe teritoriul Daciei, trăgînd următoarea concluzie: dispariţia limbii autohtone a însemnat un proces de durată; în acest timp romanii s-au amestecat cu dacii formînd poporul şi limba romînă, în care elementul latin rămîne preponderent, şi la care se adaugă mai tîrziu, elementul slav.

Iată această concluzie, exprimată în sintaxa greoaie a învăţatului cărturar muntean: „... dintr-acea amestecătură a rumînilor şi a varvarilor, cu dările şi luorăle ce făcea între ei şi cu a însurărilor amestecături, valahii au răsărit limbă noao din cea veache a lor varvară şi romană, ruptă şi amestecată au, şi cu aceia să slujesc. Foarte multe însă ţin cuvinte letineşti. Săvai că şi rusască limbă şi slovenească a o ţinea obicinuiesc, au doară că li-s prea vecini. . ."[11]).

Aprecierile referitoare la limba romînă făcute de primii noştri învăţaţi — cărturarii traducători ai textelor religioase — şi de cronicari dovedesc preocupările acestora pe linia închegării şi dezvoltării limbii literare romîneşti, precum şi încercarea de a clarifica unele probleme speciale legate de originea limbii noastre.

Prefeţele şi postfeţele primelor cărţi religioase, începînd cu tipăriturile lui Coresi — spre deosebire de textul propriu zis tradus — reprezintă mostre de limbă romînească scrisă aproape nediferenţiată de limba vorbită. Aceste scurte alocuţiuni cu caracter original, pe care cărturarii tălmăcitori le adresau cititorilor, pun pe autorii lor în faţa necesităţii de a desţeleni terenul limbii literare romîneşti. Şi greutăţile unei astfel de întreprinderi se vădesc la tot pasul. Apare mereu prezentă ideea de a crea forme noi, mai perfecte, de a îmbunătăţi limba scrisă, de a împlini „scurtimea limbii romîneşti" prin îmbogăţirea acesteia cu termeni noi.

Cărturarii traducători ai textelor religioase, puşi în situaţia de a scrie într-o limbă care nu fusese întrebuinţată vreme îndelungată decît oral, sînt nevoiţi să facă despre limba noastră observaţii cu caracter normativ referitoare la utilizarea ei în scris. De aceea formulările lor teoretice cu privire la limba romînă au ca obiectiv central ideea de a oferi norme pentru limba scrisă folosită în traduceri. Ei luptă deci pentru formarea limbii noastre literare dînd îndrumări în problema neologismelor, explicînd unele cuvinte

---

10) *Istoria Ţării romîneşti,* ed. N. Cartojan, p. 50.
11) *Istoria Ţării romîneşti,* ed. N. Cartojan, p. 44.

noi, îndemnînd la studiul gramaticii, lămurind unele probleme de versificație și exprimînd chiar intenția de a depăși, prin folosirea talentului, exprimarea plată a limbii primelor cărți bisericești.

Între formulările teoretice ale primilor cărturari — generate de necesitatea imediată de a fixa în scris limba vorbită — și aprecierile cronicarilor despre limbă există un vădit progres. Avînd deja la îndemînă tradiția limbii scrise a cărților bisericești, cronicarii își îndreaptă atenția asupra unor probleme speciale, dintre care mai importantă este aceea a originii limbii noastre. Observațiile lor îmbină argumentele oferite de limbă cu cele istorice, se caracterizează prin spirit polemic și presupun oarecare cunoștințe sumare de lingvistică. Sfera preocupărilor lor referitoare la limbă depășește deci pe aceea a primilor noștri cărturari.

Dacă ne gîndim la o epocă mai apropiată de zilele noastre, tot astfel scriitorii de la 1848, de la Eliade la Alecsandri, discută cu aprindere unele probleme legate de formarea limbii literare moderne. Eminescu, care preluase ce era mai bun de la înaintașii săi și dusese el însuși la perfecțiune limba literară, nu se mai preocupă de problemele teoretice ale limbii noastre.

Considerînd rezolvate greutățile de început, legate de fixarea în scris a limbii romîne, cronicarii se referă la unele chestiuni speciale axate în jurul problemei originii limbii și a poporului nostru cum sînt: formarea limbii romîne, structura lexicală a limbii, păreri în legătură cu limbile unor popoare conlocuitoare, unitatea limbi, influența altor limbi asupra limbii noastre, păreri în legătură cu graiurile etc. — lucruri deja discutate în articolul de față.

Cu toată pregătirea lor sumară în problemele de limbă, cronicarii, ca unii care au apelat adesea ori la discutarea acestor probleme, dîndu-și seama de însemnătatea grupării faptelor de limbă într-o disciplină independentă, fie ea chiar ca disciplină auxiliară în sprijinul istoriei, pot fi considerați ca primii învățați romîni cu preocupări în domeniul lingvisticii.

НЕКОТОРЫЕ ВЫСКАЗЫВАНИЯ О ЯЗЫКЕ В ДРЕВНЕЙ РУМЫНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Краткое содержание

Представители древней румынской литературы клерикальной формации, занимавшиеся переводом богослужебных текстов с славянского и греческого языков, а также и летописцы, составлявшие историю румынских княжеств, проявляли интерес к языку своих произведений. Предисловия и послесловия религиозных книг, переведённых на румынский язык, а также и некоторые главы или специальные разделы летописей отрапсают большой интерес авторов этих произведений к фактам языка.

Естественно, что ни переводчики, ни летописцы не имели необходимой подготовки для компетентного обсуждения поднятых вопросов, касающихся румынского языка. Они затрагивали эти вопросы мимоходом, их высказывания не выходили за рамки скромных замечаний.

Несмотря на то, что эти книжники не делали различия между понятием о языке вообще и понятием о литературном языке, однако исследователи истории румынского литературного языка не должны пренебрегать их замечаниями.

Если с 1780-го года Трансильванская Латинская Школа положила начало систематизированному изучению румынского языка, то попытки теоретизации некоторых языковых явлении, встречающиеся у первых румынских книжников, получают значение введения в изучение румынского литературного языка.

Цель настоящей работы — проследить основные высказывания о языке на страницах древних литературных текстов.

Принимая во внимание, что цели изучения языка переводчиками не совпадают с целями изучения языка летописцами, настоящая работа делится на две части: в первой излагаются высказывания переводчиков о языке, во второй — высказывания летописцев.

В первой части работы изучаются высказывания представителей религиозной литературы. Эти высказывания группируются вокруг двух основных тем: а) необходимость замены в богослужебных книгах и в церкви славянского языка национальным языком народа, б) указания общего характера, касающиеся переводов с греческого и славянского языков на румынскчй.

В работе прослеживаешся, как, начиная с предисловий к произведениям Кореси и кончая произведениями второй половины XVIII-го века, переводчики вели упорную борьбу за создание и развитие литературного румынского языка и за устранение традиции писать богослужебные книги на славянском языке. В вопросе о переводах обсуждаются высказывания таких представителей книжников, как Варлаам и Дософтей для Молдавии, Симион Штефан и Попа Иоан из Винца для Трансильвании, Феодосий, Антим Ивиряну и Раду Гречану для Валахии и многих других. Они ставили вопрос о неологизмах, старались объяснить некоторые иноязычные слова, делали ссылки на грамматику и побуждали к созданию литературного языка.

Во второй части работы автор изучают тот вклад, который внесли представители исторической литературы древнего периода в вопросы языка. Они затрагивают вопросы происхождения румынско языка и румынского народа, вопросы словарного состава языка, единство языка, влияние других языков на румынский, вопросы румынских говоров и др.

Несмотря на то что эти высказывания о языке не всегда имеют научный подход к затрагиваемым вопросам, они являются очень ценным документальным вкладом, выявляющим политическую почву тех времен и стремление книжников способствовать развитию культуры румынского народа.

OBSERVATIONS SUR LA LANGUE DANS LA LITTÉRATURE ROUMAINE ANCIENNE

Résumé

Les représentants de la littérature roumaine ancienne, tant ceux de culture éclesiastique — qui firent proffesion de traducteurs de textes religieux du grecque ou du paléoslave — que les chroniqueurs qui écrivirent sur l'histoire des Principautés Danubiennes, ont manifesté également leur intérêt pour la langue dans laquelle ils traduisirent ou écrivirent l'historie.

Les préfaces et les postfaces des livres religieux traduits en roumain, ainsi que certains chapitres ou compartiments speciaux des oeuvres des chroniqueurs révèlent les préoccupations multiples de leurs auteurs pour les faits de langue.

Il est hors de doute que ni les anciens traducteurs, ni les chroniqueurs n'avaient nulle instruction nécessaire pour discuter en toute compétence les problèmes relevés par la langue roumaine. Ils les abordaient d'ailleurs qu'en passant et leurs formulation ne dépassaient pas les limites de quelques modestes observations.

Bien que ces anciens lettrés ne fassent point la distinction entre la langue en général et la langue littéraire, leurs observations ne peuvent pas être négligées par ceux dont la spécialité est le roumain littéraire.

Puisque depuis 1780, c'est-à-dire à partir de l',,Ecole transylvaine", l'étude systématique du roumain acquiert une stimulation évidente, on doit dire que les formulations théoriques des premiers lettrés roumains prennent la signification d'un prélude, d'une introduction à l'étude du roumain littéraire.

On se propose dans le présent travail, de passer en revue les opinions les plus importantes de ces gens cultivés de la première époque du roumain littéraire.

Tout en relevant les motifs pratiques — qui diffèrent d'une catégorie à l'autre — qui ont déterminé ces gens cultivés à s'occuper de la langue, l'article comporte, par cela même, deux parties ou l'on discute séparément, en partant des vieux textes, les opinions des traducteurs de textes religieux d'une part et celles des chroniqueurs d'autre part.

Dans la première partie de l'article on discute les opinions des représentants de la littérature religieuse, opinions qui convergent vers deux thèmes principaux : la nécessité de la substitution du paléoslave, aussi bien dans les livres religieux que dans l'église, par la langue nationale du peuple et la nécessité des renseignements généraux concernant le travail de traduction du slave ou du grec en roumain.

On passe également en revue, en suivant les textes à partir des préfaces de Coresi jusqu'à ceux de la seconde moitié du XVIII-e siècle, la lutte persévérante que l'on a menée contre la tradition du slavone, comme langue officielle du culte et des chancelleries et, parallèlement, les efforts des autochtones pour le développement du roumain littéraire.

Pour ce qu'il y a du problème des traductions, on discute les opinions de certains gens de culture, comme par exemple : les opinions de Varlaam et de Dosoftei — s'il s'agit de la Moldavie —, les opinions de Simion Ștefan et du curé Ioan de Vinți — s'il s'agit de la Transylvanie — ou bien, celles de Teodosie, d'Antim Ivireanul et de Radu Greceanu — si l'on parle de la Valachie —, ainsi que d'autres opinions dont l'essentiel peut se réduire au problème des néologismes, à l'éxplication de certains mots étrangers et à certaines références grammaticales.

On y retrouve partout des conseils à la création d'une langue littéraire artistique.

La seconde partie de l'article présente les contributions des représentants de l'ancienne littérature historique roumaine concernant l'étude du roumain.

L'origine de la langue et du peuple roumain sont les principales questions qui retiennent particulièrement l'attention de ces anciens lettrés. Tout en partant de ces questions-là, les chroniqueurs mettent aussi en discussion des problèmes comme : la formation de la langue roumaine, la structure lexicale de cette langue, les caractères et le sort des langues des populations allogènes de notre pays, l'unité du roumain, les influences subies par lui de la part des autres langues, les dialectes et les parlers populaires qu'il comporte etc.

Même si la plupart de ces observations ne résistent pas entièrement à la critique scientifique, leur valeur documentaire et leur substrat politique sont évidents, car elles témoignent du désir de ces auteurs de contribuer, avec les modestes possibilités que l'époque leur offrait au progrès culturel du peuple roumain.